

KERESZTÉNY MAGVETŐ

FŐSZERKESZTŐ:
VÁRI ALBERT

FELELŐS SZERKESZTŐ ÉS FELELŐS KIADÓ:
P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN

TARTALOM:

	Lap
<i>Botár Imre</i> : A tolerancia a XVI. században	113
<i>László Tihamér</i> : A gimnáziumi tanterv módosítása	123
<i>Dr. Zoványi Jenő</i> : Magyar protestáns lelkész-képzés a 16. században	129
Egyháztörténeti adatok	
<i>Dr. Zsakó Gyula</i> : A torockói templom tornyának 1828-ban történt megújítása	138
Irodalom	145
Különfélék	152

KIADJA
AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG

LXXVI. ÉVF.

1944

3. FÜZET.

SZERKESZTŐ-BIZOTTSÁG:

DR. ABRUDBÁNYAI JÁNOS
BENCZÉDI PÁL
FERENCZ JÓZSEF
DR. KOVÁCS LAJOS

LŐRINCZY LÁSZLÓ
SÜTŐ NAGY LÁSZLÓ
SZABÉDI LÁSZLÓ
SZENT-IVÁNYI SÁNDOR

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb
3 iv tartalommal.

Á KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelen kor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

Évgre közöl hittani, bölcseleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkívül az oktatás- és neveléstügynek is tért szentel; az egyházi és oktatástügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A lap szellemi részét illető minden közlemény P. Szentmártoni Kálmán felelős szerkesztő címére küldendő: (Kolozsvár, Unitárius Kollégium.)

Előfizetési ára Magyarország területén egész évre 10 Pengő. Pártoló-díj egész évre 12 Pengő, mely összeg Budapesten az Országos Központi Hitelszövetkezethél (V., Nádor-utca 22 sz.) levő folyószámlánkra befizethető vagy Hadházy Sándor egyházi pénztárnok, az Unitárius Irodalmi Társaság pénztárnoka címére küldendő Kolozsvár, Kossuth Lajos-utca 9 sz. (Unitárius Kollégium).

Alapítóknak, akik 200.— Pengőt fizetnek, díjmentesen küldjük a folyóiratot.

Románia területén egész évre 300 Lej, pártoló-díj 360 Lej. Alapító-díj 6,000 Lej.

A tolerancia a XVI. században.

A XVIII. század felvilágosodása s a XIX. század liberalizmusa meg volt győződve arról, hogy a lelkiismeret-szabadságot a reformáció hozta meg. Ez volt az általános nézet még a XX. század elején is. Amint történni szokott, az egyes századok a maguk korának meggyőződését átvitték előző századokra, feltételezvé alaposabb vizsgálat nélkül, hogy akkor is ugyanazon nézetek uralkodtak. Mert ha alaposabban megvizsgálták volna a kérdést, szembe kellett volna ötleni, hogy Németország, a reformáció szülőhazája vallásilag zárt államokból állt a XVII. században, még Svájc is intoleráns volt, hiszen máglyára küldi Servét Mihályt.

A XX. század reformáció-történeti kutatása jogosan eltért attól a nézettől, hogy a lelkiismeretszabadság kérdését a reformáció központi problémájának, követelésének tekintse. Kimutatta világosan azt, hogy a reformáció központi problémája a hitből való megigazulás volt s annak bizonyítása, hogy Istennek a bibliában foglalt szavainak feltétlen érvényessége van.

Azonban ez a történelmi átértékelés túlmesszire ment s nem elégedett meg azzal, hogy kimutassa, mi volt Luther és Kálvin főproblémája, hanem tagadta azt is, hogy a tolerancia problémája egyáltalán felmerült volna a XVI. században. A német tudósok közül ezt állította Oswald Spengler az ő nagy feltűnést keltett művében, a *Der Untergang des Abendlandes*-ben; szerinte a vallási türelemről a kultúrák virágkorában nem lehet szó; ez csak a vallási közönbösség, a civilizáció korában lép fel. A XX. század elejének leghíresebb német egyháztörténésze, Ernst Troeltsch is azt vallotta, hogy a reformátorok nem voltak a vallásszabadság hívei. Nálunk a magyar történetírás egyik vezéralakja, Szekfű Gyula, hangoztatta

először, Troeltschre támaszkodva elsősorban, hogy vallásszabadságról a XVI. században nem lehet szó; toleranciáról, türelemről sem, mivel ezek a fogalmak csak a felvilágosodás korában, a XVIII. században, az emberi jogok érvényrejutása kapcsán valósultak meg. E tétel, hogy a tolerancia fogalmáról egyáltalán nem lehet beszélni a XVI. században, Németségára vonatkoztatva sem állhat meg, nyilvánvalóan téves azonban Magyarországra vonatkoztatva, ahol az erdélyi fejedelemségben Dávid Ferenc nemcsak hirdette a tolerancia eszméit, hanem az erdélyi törvényhozás azt meg is valósította.

Ezért Szekfű Gyula állításával szemben ezelőtt 14 évvel A vallásszabadság és Dávid Ferenc — címmel tanulmányt írtam, amelyet a budapesti unitárius egyházközség adott ki. Igyekeztem e füzetben röviden összehordani azokat az adatokat, amelyek a bel- és külföldön a vallási türelmességre mutatnak a XVI. században. A munka megjelenése után Mályusz Elemér, a budapesti egyet. evang. vallású történelem-tanára arra buzdított, hogy a XVI. századi toleranciára vonatkozó külföldi kutatásokat kísérem továbbra is figyelemmel. Szerinte ugyanis a toleranciát tagadó véleményt csak úgy lehet eredményesen megcáfolni, ha mindent összeszedünk, ami e tárgyra vonatkozik. Tanácsát megfogadtam s az újabb külföldi kutatások eredményeit vagyok bátor ez alkalommal az Unit. Irod. Társaság elé terjeszteni.

Az elmúlt évtizedben a kérdés kutatásával legnagyobb érdemeket egy amerikai tudós szerzett: Roland Bainton professor, aki átjött Európába s 10 évig tanulmányozta a kérdést. Meg akarta írni a vallásszabadság kérdését Kálvin korában s könyveiben tárgyalni akarta Servét Mihályt, Castelliot, Oechinot és Joris Dávidot a „négy eretneket”, akik hazájukból mind Svájcba menekültek. A gazdag Amerika megengedhette magának a luxust, hogy egyik fiát, aki egyébként egyetemi tanár, éveken át Európában tartotta egy tudományos kérdés megoldására. A második világháború kitöréséig azonban Bainton csupán egy részével készült el művének, még pedig a Joris Dávidról szólóval.¹

¹ Roland H. Bainton, David Joris. Wiedertäufer u. Kämpfer für Toleranz im 16. Jahrhundert. Leipzig. 1937.

Joris eddig, mint a XVI. század egyik vezető anabaptistája volt ismeretes, de az csak Bainton szorgalmas kutatásából derült ki, hogy Joris a vallási türelmességnek egyik első hirdetője volt. A holland Jovisnak menekülnie kellett hazájából, ahol az anabaptistákat üldözték s a svájci Baselben telepedett meg. Joris 1501-ben született, 1534-ben csatlakozott az újrakeresztelőkhez, majd önálló tanokkal lépett fel, 1542-ben írta Wonderbock című főművét. Svájcban álnéven húzódott meg Bâselban, három évvel halála után, 1559-ben holttestét mint eretnekét, irataival együtt megégették Baselban.

Minket a vallásszabadságra vonatkozó nézetei érdekelnek. Joris érvelése a vallásszabadság mellett majdnem kizárólagosan vallásos, nem racionalisztikus. Gondolatmenete a következő:¹

A hit szerinte a meggyőződés kérdése és mindenki a maga hitéből kell, hogy éljen és nem a máséból. A lutheri tanítás a megváltásról hisz egy történelmi cselekedetben. Joris a lutheri szemléletből indul ugyan ki, de a misztikus felfogáshoz alkalmazza. Az erkölcsi érv is másodrangú, bár elismeri, hogy Krisztus követésének egyúttal morális jelentősége van, mégis a megváltás útja részvétel Krisztus szenvedésében. A kereszt nem annyira történelem, mondja, mint belső tapasztalat. A megigazulás nem történhetik külsőleg, a régi embert le kell vetnünk. Krisztus születését és halálát saját tapasztalásunkban kell megismételniünk. A hit éppen ezért nem jelent hozzájárulást valamely cikkelyhez, hanem a szellem tapasztalatát. Jézus Krisztusban való hit nem egy kimondott szó, hanem örök, igaz erő. Ez a hit egyértelmű az újjászületéssel. A hívő ember különbözik a hitetlentől türelemben, alázatosságban és jámborságban. Az a hit, amely egyedül észből és tudásból áll, nem tesz senkit jámborrá és boldoggá, csak a szeretetben tevékeny hit. Az így körülírt hit által az ortodoxia alapjai összehozólanak, a vallásos viták is kiküszöbölődnek s a felsőbbiség illetékessége a vallásban elhárítva. A hitnek szokásos ismerető jeleit: a hitcikket s a biblia tekintélyét elutasítja. A hit szerinte csak a szellem erejében tesz bizonyosságot. Ha valaki hisz a Szentháromságban, ha tudja a Hiszekegyet, mindenét a

¹ Bainton, i. m. 790. köv. lapok.

szegényeknek adja: mindez nem használ az igazság szeretete nélkül. De a biblia se fontosabb Joris szemében, mint a hitcikk. Joris ugyanis kijelenti, hogy akinek Isten örök szava a szívében van, nem szorul semmiféle tanra, még a bibliára se. Az örök élő szó nincs az ember hatalmában, hanem az Istenében. Másképp az emberek segíthetnének magukon és üdvözülhetnének a biblia segítségével. De ha nemcsak az egész biblia, hanem mindaz megvolna, amit a Szentlélek által a világ kezdetéről az apostolok, próféták és szentatyák mondtak, mindezek se csinálhatnának valakiből új teremtményt. Hitcikk és biblia helyett Joris a szellemre hivatkozik. De ez még vezethet türelmetlenségre s ezért Jorisnak még egy próbaköve van: a szeretet szelleme, Krisztus szelleme. A megváltás útja: a szenvedés útja. Krisztus utánzása megköveteli, hogy újjászülesünk az ő szellemében és szenvedjünk, mint ő szenvedett. Mivel tehát a keresztényeknek szenvedniök kell, ebből következik, hogy ők nem üldözhetnek senkit. Az igazi gyülekezet nem tesz tönkre senkit, hanem ő maga szenved. Ki hát akkor az eretnek, kérdezi. Az az igazi eretnek, aki az újjászületésen nem ment át. Az igazi eretnek az, aki büszkének és makacsnak tállátatik Isten előtt és merészkedik, hogy egy hitcikkben való tévedés miatt egy másikat gyalázzon, elítéljen, megöljön és meggyilkolja nevét, becsületét, hírnevét.

Ezen vallásfelfogás folytán az ortodoxia ismertető jelei megsemmisülnek s a vallásos vitapontok, viszályok is. Megvetéssel véltetik a külső ceremóniák iránt is. Az emberek megtarthatják a keresztelést, az úrvacsorát, a házasságot s a többi szentséget — mondja — s az örök igazságot mégse nyerik el, nem szerzik meg. Azok, akik Istent méltóan szolgálják, maguk egy szent templom vagy Istennek háza az igazság utáni szellemenben. Ezek számára felesleges a külső szentségek használata.

Az államhatalomnak sincs semmi köze a hithez, amely egészen Isten kezében van. A hit bensősége feltételezi szellemi dolgokban a felsőbbtség kizárását. A felsőbbtség, az állam hatásköre szorítkozzék a külső javakra és hagyja a hitet az igaz bírónak. A felsőbbtség szükséges a társadalom romlott állapota miatt, de csak a test felett ítélni, a lélek felett egyedül Isten ítél. Azt mondhatná valaki: nem igazi keresztényeket,

igazságos lelkeket gyilkolnak meg, hanem eretnekeket és csalókat, erre azt feleli Joris: akik szívükben egyenesek, azok mindig mint eretnekek szenvedtek. Hagyjátok a gatz állni, mint az evangélium mondta s bízzátok az ítéletet Istenre.

Idáig az igazi egyház negatív ismertető jeléről beszélt Joris, vagyis arról, hogy senkit se üldöz, pozitív ismertető jele pedig a szeretet. Ez kifejezést nyer a türelemben, a szelidségben és az alázatban. Ez a szellem kizár minden üldözést, sőt minden ócsárlást is. Nem kell szidni a pápát és barátokat, mondja. Micsoda kijelentés attól az embertől, akit a bíróság egykor arra ítelt, hogy nyelvét tüzes vassal átszűrjék, mert szidalmazta a pápát és a barátokat. Micsoda változása nézetének! Most azt mondja: Mi teszi az embereket oly keserűvé egymással szemben? A hamis, igazságtalan szív és a becsüvagyó szellem. Ha az egyik többet tud, mint a másik, ne gyalázza a másikat, még kevésbé büntesse. Azon iparkodjék, hogy a másik előtt járjon az igaz szeretetben, békében és igazságban.

A hitet ugyanis Isten úttá tette, amely Krisztushoz vezet s amely a reményt a szentlélek igazságához előhossa, amely a szeretetet, Isten maradandó lényegét az örökkévalóságban az élet számára napfényre hozza.

Eddig Joris nézetei a toleranciára vonatkozólag. A nézetek bírálata nem tartozik feladatomban sorába. Mindössze annyit konstatalok, hogy Bainton kutatásai nyomán kétségtelenül eggyel bővült a XVI. században azok száma, akiket a tolerancia előharcosai közé számíthatunk. Ezért közöltem Joris érvelését részletesen, hogy kétség ne merülhessen fel az ő személyét illetőleg.

Mert annyi bizonyos, hogy a XVI. század más reformátorainak a tolerancia iránti magatartásuk tekintetében sok homály volt a legutóbbi időkig. E homály eloszlatásában nagy része volt az utolsó évtizedben Heinrich Hoffmannak, a svájci Bern egyetemén az egyháztörténet professzorának.¹ Hoffmann professzor hangsúlyozza, hogy a kérdés bonyolult s egykönnyen nem lehet határozott igennel vagy nemmel felelni arra a kérdésre, hogy a reformációnak köszönhető-e a vallásszabad-

¹ H. Hoffmann: Reformation u. Gewissensfreiheit, Giessen, 1937.

ság. Mert egyrészt a reformátorok abszolút igazságfogalommal voltak eltelve tanaikat illetőleg s ebből kifolyólag kemény kényszer alkalmazására is készek voltak, másrészt a római egyház tekintélyének lehanyaglása általánosan megrendítette a tekintély elvét — s így a maguk tanait nem állíthatták oda legfőbb tekintély gyanánt. Luther felfogása a vallásról, mint lelkiismereti vallásról — bibliai alapja ellenére — határozott szakítást jelent nemcsak a középkorral, hanem a katolikus egyház egész álláspontjával. Különbséget kell azonban tenni Luther és követői között, vagyis a reformátor és a későbbi lutheránus ortodoxia között. Luther sok tekintetben modernebb, mint 16. századi epigonjai.² Nem vonható tehát kétségbe, hogy a lelkiismeret-szabadság tanának csirái a reformátorok gondolatvilágában megvoltak, bár az is igaz, hogy maga Luther későbbi éveiben, továbbá Kálvin az állami hatóságok eretnek üldözéséhez s a hit kényszerítéséhez bizonyos fokig hozzájárultak.

Hoffmann kutatásainak legértékesebb része, mikor összefoglalja, milyen indokokat használtak a XVI. században a türelem, a tolerancia érdekében a kisebb felekezetek, s mit mondanak a reformátorok.

Az első motívum, amit hangsúlyoznak, hogy a különböző keresztény egyházaknak létezésükhöz viszonylagos joguk van, az egység elég a lényeges dolgokban. Ezt a tétéit Luther nem fogadja el, ez Erasmus tétele, amely azután tovább él. Már 1528-ban a berni disputáción megragadó szavakkal fejezi ki ezt Bucer. Azt mondja, hogy ő és barátai Luthert annak ellenére, hogy más a felfogása az úrvacsora kérdésében, testvérüknek tartják, mivel Jézusban való hitükben, mint egyedül üdvözítőben, vele egyek. Luther ellenben Zwinglit nem tartja kereszténynek s vele a marburgi találkozón kezét se akar fogni; Luther ugyanis olyan sziklaszilárdan hisz a maga tanainak abszolút igazságában, hogy Erasmus tanát, amely szerint elég a kereszténység lényegében az egység, egyebekben különbözőek lehetnek a tanok: közömbösségnek és kételkedésnek skepsisnek tartja. Tehát a toleranciának ez az indokolása, a különbségtétel lényeges és kevésbé lényeges tanok között s ez ala-

² K. Holl, *Gesammelte Aufsätze*. Bd. 1. Luther. 105. lap. Tübingen 1921.

pon az egyes keresztény felekezetek közötti türelem a protestantizmus u. n. mellékáramlataitól származik.

Egy másik indokolása a türelemnek az volt, hogy a más-gondolkodásúak üldözése ellenkezik a keresztény szeretettel. Ezt Castellio 1554-ben, Servét megégetésekor írt művében a következőkben fejti ki: „Oh Krisztus, mondja Castellio, úgy megváltoztál? Míg a földön vándoroltál, oly szelíd, irgalmás s hosszútűrő voltál... Most valóban egészen más lettél? Azt parancsolod, hogy azokat, akik parancsaidat nem úgy értelmezik, amint a mi felsőbbségünk kívánja, tűzzel és vassal kiírt-sák? Ó borzasztó istenkáromlása és gonoszsága az embereknek, akik merészelik Krisztus számlájára írni azt, ami csak a sátán parancsára és bujtogatására történhetett meg!” Figyeljük meg Castellio felfogását: a sátán és istenkáromtana nincs az eretnekekre vonatkoztatva, sőt ellenkezőleg azokra, akik üldözik a más felfogásukat s e tekintetben Krisztus akarására hivatkoznak. A keresztény szeretet argumentuma *nem* Luthertől származik. Luther ugyanis azt mondta, hogy senki se szeressen jobban mást, mint Istent és Krisztust, ahol ez jön tekintetbe, a szeretet megszűnik. Kálvin pedig azt mondta, hogy semmiféle emberi gerjedelem a szent buzgalmat nem lankaszthatja, amikor az Isten szent nevét megszenteltelenítik. Szóval ezt az érvet a reformátorok elutasítják s csak a reformáció mellékágai hivatkoznak reá.

Ezzel szemben egy harmadik tolerancia-érvnek erős gyökerei vannak Luther tanításában: ez a lelki és a világi uralomnak különbözősége. Isten országa és a császáré szerinte két működési kör, amelyet el kell különíteni. Mindkettő különböző jellemű és különböző a feladata. Krisztus országában a kegyelem, a szeretet, a bűnök megbocsátása uralkodik, a világi birodalomban a kard, az erőszak és a félelem. „A felsőbbség ne gátolja — mondta Luther 1525-ben —, hogy ki mit tanít vagy hisz, evangélium-e az, avagy hazugság. Elég ha megakadályozza, hogy valaki felkelést vagy békétlenséget hirdessen.” Idézte ez időben Luther Máthé evangéliumának 13. részében levő példázatot. A szolgák ki akarják szedni a földből a konkolyt, de a gazda nem engedi, mert esetleg a konkollyal együtt a búzát is kiszaggatják. Hagyjátok, hogy együtt nőjön mindakettő aratásig, mondja.” A lélek nincs a császár hatalma alatt.

Az eretnokség lelki ügy. Azt nem lehet semmiféle vassal szétvagdalni, semmiféle tűzzel megégetni, vízbe fojtani, stb. Luthernek ezen és hasonló nyilatkozatai eléggé bizonyítják álláspontját abból az időből, amidőn ő is még küzdött a római egyház ellen. Később álláspontja megváltozott. Tíz évvel később már azt mondta, hogy a felsőbbségnek nemcsak világi feladatai vannak, hanem fontos hivatása az is, hogy Isten tiszteletét előmozdítsa, az istenkáromlást és bálványozást megakadályozza. Ez egészen másképp hangzik, mint az előbb idézett mondat, hogy a lelki és a világi kormányzat úgy különbözik egymástól, mint az ég s a föld. Az anabaptisták azonban Luther eredeti kijelentéseihez következetesen ragaszkodtak s a világi hatalom befolyását távoltartották az egyháztól.

A negyedik türelemhez vezető motívum szintén Lutherre vezethető vissza. Ez a gondolat: a hit Isten ajándéka. Ami Isten szava, azt nem tanulhatjuk meg a pápától, sem a zsinaktól, hanem magunknak kell dönteni. Itt az életünkről van szó. Ezért Istent a szívünkben kell nézni: ez Isten szava. Másképp nincs belezárva. Továbbá más helyen ezt mondja: Amily kevésbé mehet helyettem más az égbe vagy a pokolba, épp oly kevésbé tud helyettem hinni vagy nem hinni. Wormsban is az egyház és a pápa, a császár és a birodalom tekintélyével szemben a maga lelkiismeretére hivatkozott. Azonban később ebből is engedett. Már t. i. elsősorban politikai okokból. Az anabaptisták ellen, mivel azok a háború ellen is felléptek s kommunisztikus tanokat is hirdettek, az állam fellépését velük szemben jogosnak tartotta. Azonban később már azt a nézetet is hangoztatta Luther, hogy a felsőbbségnek kötelessége megakadályozni, hogy az alattvalók között egyenlenség támadjon s a szekták ellen szólta ama kijelentése, hogy aki a város szabályait nem tartja meg, az kotródjék onnan. Szerinte az állam az egyedül igaz evangélikus tanítást tűrje csak, mivel az evangélium más tanítást maga mellett nem szenved. Ide érkezett el Luther, hogy a maga biblia magyarázatát és tanítását tartotta egyedül igaznak s a felsőbbségtől azt kívánta, hogy más tanítást ne tűrjön.

Mint látjuk, H. Hoffmann világosan felvázolta mindazokat az érveket, amiket e században felhoztak a tolerancia mellett s ezzel Spengler és Troeltsch állítását igazolta. Kitűnik két-

ségteleneül, hogy nem a XVIII. század vetette fel először a vallási türelem eszméjét, hanem, ha más érvekkel is, de a XVI. században már fellépett ez az eszme. Megállapítja Hoffmann azt is, hogy a toleranciáért a XVI. században misztikusok, úgynevezett spiritualisták és humanisztikus irányú keresztények küzdöttek leginkább.

Hoffmann kutatásai csak annyiban hiányosak, hogy nem említi meg az unitáriusokat és a mi Dávid Ferencünket. Dávid Ferenc tudvalevőleg két motívumra alapítja a türelmességet — az egyik az, hogy a hit Isten ajándéka, ez mint Hoffmann is megállapítja, még Lutherre vezethető vissza. A másik motívum, amire Dávid Ferenc hivatkozik: a szeretet, ugyanaz, amire Joris és Castellio is hivatkoznak. Pl. A *De regno Christi* c. művének ajánlásában ezeket mondja: A keresztények elleni a vétkek, melyek ellen erénnyel kell küzdeni s a rosszat ellenkező szerekkel kell gyógyítani. Ezek a szerek pedig a béketűrés, a szerénység, a kegyesség — ezek a keresztény vallás igazán győzelmes fegyverei. Nem pedig az, hogy a tanítás tiszte a hóhérra bízassék. A vallás igazságain már ezer évnél régebben foly a vita, ártatlan vérrel már sokszor elhalt a föld, tudatlanság és vakbuzgóság miatt. E vita azonban a szereteten kívül semmivel el nem dönthető. Aki hajlandóbb megbocsátásra, mint haragra, az Isten természetét követi, mely bár tudja bűnös voltunkat, megtérésünkre kegyelmesen várakozik. Nyilvánvaló, hogy aki erről másképen gondolkozik, más véret szomjuzza. Lássá, miképen számol Istennek. A kegyességet, béketűrést, irgalmasságot és engedékenységet lehetetlen megbánni, a kegyetlenséget és vakmerő ítéletet ellenben lehetetlen meg nem bánni.¹

Ahogy Dávid Ferenc a tolerancia gondolatát fejtegette, az méltóan sorakozik Joris és Castellio érveléséhez. Elég sajnos, hogy nemcsak Hoffmann nem ismerte, hanem hazánkban Szekfű Gyula sem, mert különben nem mondta volna, hogy a XVI. században toleranciáról nem beszélt még senki.

Még csak annyit jegyzek meg, hogy a szabadság eszméje korunkban sokat veszített régi vonzóerejéből. A ma korszakéja nem a szabadság, hanem a tekintély s nem az egyenlőség,

¹ Jakab Elek, Dávid Ferenc, 163. l.

hanem a közösség. Olyan korban élünk, amely az észts a tiszta kritikát ismét el akarja nyomni. Hogy a politikai s a gazdasági szabadság a XIX. század óta uralomra jutva, sok kárt okozott az emberiségnek, azt minden tárgyilagosa embernek el kell ismernie. Hogy e téren, a gazdasági és politikai téren, korlátozni kell a szabadságjogokat, nem vonható kétségbe. De a gondolat, lelkiismeret és nevelésszabadság kérdésében nem engedhetünk. Az unitárius vallás már a XVI. században a vallásszabadság álláspontjára lépett, ez eszme mellett századokon át hűen kitartott. Méltatlanok lennénk őseinkhez, ha erről a megszentelt útról csak egy vonalnyt is eltérnénk s ezzel Dávid Ferenc magasztos emlékét megsértenénk.

Botár Imre

A gimnáziumi tanterv módosítása.

Felzomorító, hogy a tanulók túlterhelésének enyhítésére irányuló tanterv-, illetve óratervmódosítás kapcsán a természettudományos tárgyak óraszámának és az ezzel együttjáró tananyag csökkentésére irányul éppen és újból a törekvés. A jelenlegi és a tervezett állapotot az egy évszázaddal előttivel összehasonlítva, a tanügyi fejlődés, mintha megint a II. Ratio szegényesen sívár eszmevilágával, a latin, mint főtárgy körül keringő középfokú oktatással kacérkodnék. Fenyegető, hogy a célzatosságától mentesített, pusztán tanügyi szempontból elbírált Entwurftól kezdve, Trefort törekvésein keresztül Klebelsberg és Teleki munkásságáig vezető fejlődés sok eredménye elértéktelenedik, vagy megközelíti a dohos levegőjű klasszikus oktatás szintjét. A jelenlegi állapot kissé a 70-es évek humanizmus-realizmus harcára emlékeztet, de a jelenkor ismeretének tudása és a mult igazságainak a megértése nélkül. Az akkori kísérletezések és félrendszabályok sok szűk látókörű embert termeltek ki, félős, nehogy most is ilyenek nevelődjenek.

Az 1938-as tanterv világosan körvonalazta a középiskolai, illetve gimnáziumi oktatás célját a humanisztikus és reális elemeket egyaránt és egyformán tartalmazó, európai műveltség színvonalán álló, gondolkodva törekvő embertípusnak és az erkölcsös társadalomba könnyen beilleszkedni tudó, munkás egyénnek a nevelésében. A tanterv is a szellemi és a reális élet dinamikai egyensúlyára való törekvés jegyében született meg, figyelembe véve a korszerű általános műveltség fogalmához hozzátartozó természettudományos képzettség adta szellemi, gyakorlati és erkölcsi tényezőket.

A természettudományos tárgyak gimnáziumi oktatásával kapcsolatos fokozatos megszorítások következtében azonban a Részletes Utasításokban oly szépen kiemelt, a természettudományok nevelőhatására s a természettudományos ismeretek értelemfejlesztő fontosságára utaló, alapvető elvek lassanként elfelejtődtek. Elsősorban a nyelvtanítás jutott aránytalan szerephez. Az anyanyelv és irodalom kétségtelen fontossága, valamint az élő kultúrnyelvek természetes szükségessége mellett

azonban értelmetlen túlzás és mesterkélt maradiság a latin-tanítás. Ennek sokszor hangoztatott előnyeit szerencsére könnyű megcáfolni: az általános műveltség eléréséhez a többi tárgyak lényegesen többel járulnak hozzá, az anyanyelv öntudatosítását és a nyelvi kifejezőképesség fejlesztését a más nyelvek tanítása is éppen olyan jól elvégzi, a logikus gondolkodásra való nevelésnél és a jellem formálásánál akár a nyelvek, akár a bölcelet, vagy a természettudományos tárgyak nyújtanak legalább is annyit, mint a latintanítás; a későbbi életpályákon való fontosságáról pedig még vitatkozni is kár, a Magyarországon több évszázadig szereplő, vagy inkább dúló latin nyelvhasználat érvét viszont még csak hangoztatni is hátrányos; hasonlóképpen értelmetlen az általános és az európai kultúra kezdetére, a primitív ember fejlődésére, vagy a lezárt népi egységekre hivatkozni, hiszen ezek ismertetését inkább a történelemtanítás hivatott elvégezni. Még a történelemtanítás fokozása — bár ez sokszor csak a tények puszta ismertetésében merül ki — sem lenne annyira egyoldalú és kis értékű, ha keretein belül bár annyi fejlődés mutatkoznék, hogy a kicsinyes emberi ösztönöktől és egyéni nagyravágyástól hajtottak világromboló munkájának dicsőítése és a nem gondolkodó, érzéketlen, megalkuvó tömeg története mellett, az ütés filozófiáját vallók társaságában — éles ellentét gyanánt — azok történetét is adná, akik az emberiség békés, vagy tudományos fejlődését kórházakban és laboratóriumokban, íróasztaluk mellől, vagy a szabad természet ölében mozdították előre. A történelemtanításban nem annyira a destruktív háború-történelemnek kellene uralkodnia, mint inkább — a felfedezések és feltalálások kaleidoszkópján át bemutatott — művelődéstörténetnek, az ősök és a jelenkor kultúrájának és civilizációjának. Egyedüli örvendetes fejlődés e tekintetben a rajztanítás keretén belül a művészettörténetnek a bevezetése, bár ezt joggal és értelemszerűen követhetné nyomon a hasonló méretű zenetörténet tanítása. A tantervben talán a bölcelet és a mennyiségtan tanítása áll még a normális követelményekkel egyensúlyban, de mesterséges, elvont fogalmakon való felépülésük folytán természetesen ezek is csak részben járulhatnak hozzá az egységes cél megvalósításához.

Á csak ilyen fejlődési lehetőségek körében nevelkedő fiatal

nemzedék azonban nem emelkedhetik fel a számára életet adó, emberi hibáktól és tömegösztönöktől mentes Természetig, a természettudományos tárgyak (beleértve a természettant, vegytant, a természetrajz gyűjtőfogalom alá sorolt tantárgyakat és részben a földrajzot) túlzott korlátozása megakadályozza látókörének kellő bővülését. Főleg közvetve szerzett, betanult, vagy célzatosan betanított képzetek alapján ítélt, többé-kevésbé hibásan, mert háttérbe szorul a valóság közvetlen megfigyeléséből eredő ismeretszerzés tudományos munkamódszere és, mert nem fejleszthető ki benne a valósághoz alkalmazkodó és cselekvésirányító képesség alkotómunkára serkentő ereje, sem az elbizakodottságtól mentes, a Világmindenséggel szemben alázatos önértékelés.

A jelenlegi korlátozások mellett a gimnáziumi természet-tudományos oktatás célkitűzései csak papíron maradnak meg. A Természet jelenségeinek és rendjének a megfigyeléséből, vagy tudatos megisméltéséből kialakuló világos és szabatos fogalomalkotások és ismeretszerzés szépsége elhomályosodik, a tárgyilagos következtetésekkel értékelő és nem ember teremtette, örökérvényű törvényekhez vezető gondolkodásmód fejlesztésére irányuló minden jóindulatú törekvés megakad a tanterv szűkre méretezett korlátaiban. Ilyen keretek között lehetetlen a felmérhetetlen Világegyetem korlátolt érzékelhető világa részvalóságainak még annyira vázlatos ismertetése is, amennyi egy valamennyire szemléletes egység, egy primitív, de mégis szélesebb távlatot nyújtó világkép kialakulásához vezessen, nemhogy meg lehessen csillogtatni a belső tartalom-ból adódó és ma már minden kultúrember számára szükséges és nélkülözhetetlen természetudományos világszemlélet szépségeit. A Világmindenség fejlődésébe való kellő bevezetés hiányában elvész annak a lehetősége, hogy a Természet rendjének értékelése megtörténhessék. — A munkáltató oktatás megvalósítására pedig még a szót is kár vesztegetni, a tanulók öntevékenységének a kifejlesztését célzó minden írott utasítás puszta hírveréssé válik. A vele járó — és egyetlen más tantárgy által sem nyújtható — előny, az igazságkeresés belső szükségletének önálló, vagy munkaközösségben lefolyó, cselekvő kielégítése ennél fogva teljesen kihasználatlan marad, a tanuló nem részesülhet a kutatás adta, maradandó örömben.

A fentiek mellett azonban nem elvetendő egy más, hasznossági szempont sem, bár ezt rendszerint túlzottan materialista-realista felfogásnak szokás feltüntetni. A tanulót nemcsak nevelni, de életre nevelni is kell, azoknak is meg kell adni a fejlődési lehetőséget — ha már reáliskola, vagy reálgimnázium nem létezik — akik a Világegyetem megismertetését célzó és a gyakorlati alkalmazásokról tájékoztató törekvést majd műszakilag hasznosítják, hogy ezáltal a főleg szellemi életet élők is megkapják ez irányú előrehaladásuk anyagi alapjait, hogy mentesülhessenek a biológiai élet tehertételeitől. A szellemi élet testi élet nélkül való elérését hirdetni lehet ugyan, sőt meg is lehet kísérelni következményeivel együtt, megvalósítani azonban semmiesetre sem.

A jelenkor tudománypolitikájának nevezett fejlődés kifejezetten természettudományos irányával szemben most az a visszás helyzet áll elő, hogy a fejlődés természetes rendjét figyelembe nem vevők, — akik azonban szívesen, sőt magától érthetődőnek veszik a természettudományok és a műszaki haladás minden áldását — letörni igyekeznek a tanulók velük született konstruktív hajlamait, nem törődve az ebből származó gazdasági, ipari és egészségügyi visszafejlődésre, nem gondolva a nemzet és az emberiség jövőjét érintő súlyos következményekre. Olyan korban, amelyben a nyelvi, nemzeti, vagy gazdasági egységet képező embercsoportok létét és további fejlődésének irányát elsősorban gazdasági helyzete és teljesítménye, szellemi és anyagi javakat egyformán termelő képessége határozza meg, a természetszerű és valóságos haladás irányától eltérni, vagy elmaradni nemcsak hiba, vagy rövidlátó önzés, de bűn is. Jogászok alkotta, mesterséges világ bürokráciájában tengődni lehet ugyan, de ez termelő-építő munkára nem vezet; embergyártotta törvényeket kicsinyesen is előbbre lehet helyezni, a jövő társadalma azonban e felett úgyszólván kimondja majd a megillető ítéletet. A tudományok önértékű művelése mellett gazdasági teljesítmények fokozásáról is szó van, márpedig egy erre alkalmas nemzedéket csak felső iskolákban felnevelni talán még azok szerint sem lehet, akik a természettudományos nevelés szükségességét tagadják, vagy a középiskola előkészítő célját ellenzik. Bármilyen irányú testi, vagy szellemi tehetség kifejlesztésének már a középiskolában

meg kell kezdődnie, mert alap nélküli felsőoktatás el nem képzelhető, de az sem egészséges felfogás, hogy valaki keresőképessé csak akkor váljon, mikor életévének felét már leélte. A természettudományos oktatás szempontjából ezért már a középiskolában is szükség van bizonyos fokú anyagismeret elsajátítására, anyagi és energetikai változások gyakorlati ismeretetésére. Valószínűleg a neveltető szülők is szeretnének némi gyakorlati ellenszolgáltatást is kapni az iskolától. Mindenesetre igen érdekes és tanulságos lenne egyszer ezt a felet is meghallgatni és megkérdezni, nem pedig pusztán elméleti alapon, szinte diktatórikusan határozni a középiskola célja és ezen keresztül annyi egyén sorsa felől. — Ebből a szemszögből nézve, még a máskülönben átlagosan megfelelő, 1938-as tanterv elvi felfogása is módosításra szorul.

A Tantervben logikus helyességgel elképzelt és külön is hangsúlyozott folytatólagos természettudományi oktatás a jelenlegi állapot szerint a III. o.-ban hirtelen megszakad, mert teljesen komolytalan kísérletezgetés itt a heti 1 órában történő természettan-tanítás. Az „új”-nak mondott elképzelés szerint a III. o.-os természettannak és a VI. o.-os vegytannak a teljes elhagyása pedig igazán szomorú felfogás. Rossz pedagógus, aki azt képzei, hogy fizikai és kémiai fogalmakat csak felső osztályokban, megfelelő előképzés nélkül, tisztázni lehet; alapjában hibás felfogás, hogy a tudományos rendszeresség vázolásánál alapismeretekre szükség nincsen. Az ilyent állító pedagógus önmagát cáfolja meg, a saját tantárgya számára követelt nagy óraszám szükségességét megindokolni így aligha képes. Főleg ugyanerre az okra vezethető vissza a természettudományos tárgyak „nehézsége” is. A ki nem elégitő óraszám okozza, hogy a kezdetben kedvvel tanulók idővel letörnek, ki nem épített alaptudásuk nem bírja el a megkívánt folytatást. Meg nem alapozott, vagy egészen hiányos természettudományos ismeretekkel rendelkező nemzedékből más aligha lehet, mint gazdasági fogyasztó. A középiskolák nagy része csak szellemi munkásokat termel, főleg elméletieket, a magasabb képzettségű termelő-gazdasági és konstruktív-műszaki társadalom kialakulását viszont szinte teljesen megbénítja. Anyagi javak termelése nélkül adminisztrálni valószínűleg nem is igen lehetséges.

A természettudományos tárgyakkal szemben tanúsított el-
lenség magatartás, sajnos, néha tájékozatlanságból, sőt fo-
galomzavarból is ered, szerencsére ez csak elszigetelt jelenség.
Az e téren uralkodó tapasztalatlanságok elosztatásához való-
színűleg sokkal fog hozzájárulni a napjainkban kifejlődő, nép-
szerűsítő természettudományos irodalom. A műszaki tudomá-
nyok fejlődésének, a technikának a kultúrára káros hatásának,
anyagi és erkölcsi javakat romboló munkájának gyakran han-
goztatott érvét szintén könnyen ki lehetne iktatni a valóság
átgondolásával, tárgyilagos elbírálásával. Nem lehet azért hi-
báztatni a természettudományos és műszaki fejlődést, amiért
az erkölcsit megelőzte. Ez a tény csak az utóbbi tehetetlenségé-
re, improduktivitására mutat, az e téren dolgozók kényel-
mességéből következő elmaradására, a gyors fejlődés ütemé-
ből való kiesésére. A jelenlegi helyzetnek inkább ösztönzőleg
kellene hatnia a lelki tudományok művelőire, inkább serken-
tenie kellene őket, hogy ugyanolyan szintre tudjanak emelked-
ni. Az emberi élet egészséges fejlődése e kettőnek egyvonalon
való haladását követeli meg, a békés haladás alapját e kettő
egyensúlya, maradéktalan együttműködése határozza meg.

Bármi is legyen azonban az ok, ami miatt a természettudo-
mányos tárgyak a jelenlegi körülmények között meg nem ér-
demelt háttérbe szorulnak, bizton kell remélni annak az időnek
az elkövetkezésében, amikor — józan belátás folytán — meg-
történik e tárgyaknak a más természetűekkel való egyenjogú-
sítása és óraszámuk arányos elosztása a megfelelőnek és szük-
ségesnek látszó heti óraszám korlátolt terjedelmén belül. Csak
így lehet megvalósítani az emberi fejlődés magasabb céljait, a
kultúra és a civilizáció együttes fejlesztéséhez szükséges gon-
dolkodóképesség észszerűsítését és az ember testi és szellemi
erejének gazdaságossá tételét, csak így lehet majd az átadott
szellemi javak egyéni, öntudatos és erkölcsileg helyes irányú
felhasználásában bízni.

László Tihamér.

Magyar protestáns lelkész-képzés a 16. században

Már egyszer foglalkoztam ezzel a tárggyal, de csak mellékesen. A Debreceni Protestáns Lap 1910. évi 17—18. számában Szinyei Gerzsonnal polémizáló „Sárospatak reformációja és a róla szóló hamis tudomány” című cikkem egyik részletében terjeszkedtem ki reá. Az akkori egyháztörténészek körülbelül tudomásul is vették, legalább is jóideig szüneteltek az ebben teljes tudatlanságot eláruló nyilatkozatok. Ujabban azonban az említett lapban, tehát valósággal eldugott helyen megjelent cikemről jóformán senki se tudván, ismét sokszor olvashatunk a tényleges állapottal végképen tisztában nem levő megjegyzéseket, sőt egész cikkeket is. Megint rá kell tehát mutatnom a valóra, most már teljesen és specialiter e kérdésről szóló fejtegetésben.

Meg van írva hiteles kútfőben¹, hogy a reformáció korában csupán annyi képzettséget kívántak fölszentelésök alkalmával a katolikus papoktól, hogy olvasni és énekelni tudjanak s némi elemi ismeretük legyen. Természetesen ez a minimum volt, ami végképen nem zárja ki, hogy magasabb képzettségűek is voltak legyen közöttük. De a zöm bizonyára csak ezen a fokon állott s valóságos nevetség, midőn ebből a korszakból a ferencrendiek Pápán levő theológiai főiskoláját emlegeti valaki. Hol voltak még attól? Szó se lehetett, efféléről.

Mikor aztán ezek a katolikus papok a reformációhoz tértek át, aminthogy évtizedekig többnyire, de természetesen egyre kevesebben, közülök kerültek ki a protestáns lelkészek, ki hiszi el, hogy póttanfolyamokat rendeztek a rászorulóknak felsőbbrendű kiképzésök végett? Hiszen ha eszökbe jutott volna újabb és bővebb ismereteket kívánni tőlük, egy csapásra bevágták volna az útját a protestantismus közöttök való hódításának. És elképzelhető-e az is, hogy a reformációt elfogadó papok egyszerre valami ugrásszerűen magasabb képzettséget követeltek volna a soraiból kidőltek utódaitól, meg a saját utódaiktól? Ők irányítván a következő nemzedékre tartozó intéz-

¹ Péterfy Károly: *Sacra Hungariae concillia*, I. k. 1741., 227., 249. és 288. l. az 1493., 1494. és 1515. évi magyarországi zsinatok határozatai.

kedéseket, ami úgy ment aztán nemzedékről-nemzedékre, egészen érthető, hogy sohasem írtak elő a magokéhoz képest lényeges tudomány-többletet. És ha ezek a reformációkori, bizony túlnyomó részben csekély képzettségű papok olyan meg gondolatlanok és vakmerők, vagy — mondjuk — túlbuzgók lettek volna, hogy egyenesen a főiskolai, vagy akár ennél valamivel alacsonyabb képzettség követelményét állítsák fel a hozzájuk társulók számára: ezek legnagyobb része sokkal inkább vállalta volna a katholicismust, melyben kevesebb fáradsággal is többre vihette.

Annál kevésbé mehettek belé ilyen természetellenes és kockázatos követelésekbe, mivel még így is töméntelen gondot okozott a megüresedő lelkészi állások betöltése. Majdnem az egész században és majdnem az egész országbán meg nem szűnt a panasz a lelkészhiány miatt: és akkor tették volna nehezebbé a lelkészi minősítés megszerzését? Történetírói észjárás a limine elútasítná az efféle képtelen feltevéseket, még ha hiteles adatok nem is bizonyítanák garmadával az ellenkezőt.

A lelkészi képezítés dolgában ismert rendelkezések ugyanis oly minimális kívánalmakat állítottak fel a képzettség mértékéül, melyek bár haladást képeztek a katolikus korbeli állapothoz képest, mai szemmel nézve lehetetlenségeknek tűnnek fel sokaknak, de a történetírónak meg kell látnia azokat és nem szabad semmit figyelmen kívül hagynia.

Attól a két korábbi intézkedéstől, mely a század közepe után is az erdélyi szászoknál a káté ismeretét (kétségtelenül a Lutherét, mégpedig sejthetőleg a kisebbikét), meg az abban foglaltak igazoni tudását, valamint a bibliai könyvek felsorolását írta elő¹, a baranyai magyaroknál pedig annyit kötött ki a fölszentelendőtől, hogy mivel „nem mindnyájan lehetnek jó deákok... tudja az magyar írást, értse az keresztyénségnek fundamentumát, olvassa az magyar bibliát”²: végig a teljes félévszázadon figyelemmel kísérhető a fejlődésnek szerfelett lassú, de azért folytonos menete. Mintegy húsz évvel később, 1576-ban ugyanezen az utóbbi vidéken már a latinul tudás is

¹ Teutsch: Synodalverhandlungen... 3. l.

² Azaz: latinul jól tudók. (Egy más szerint = jó diakonusok és pedig 1595-ben a sopron-vasvármegyei lutheránusoknál!)

³ Mokos: A hercegszölösi kánonok más egyházi kánonokkal... 154. l.

feltétele lett a fölszentelésnek, de azzal az érdekes kímélésével a vizsgálatra állóknak, hogy közönség kizárásával, külön helyen kellett bizonytságot tenniök abban való jártasságukról.¹ Az „Articuli majores” ezt 1567-ben Tiszántúl még nem kívánták meg, amennyiben különlegesen rendelkeztek az olyanokról, akik nem értenek lätinul.² Később részint 1577-ben ugyanott a „mennyei tudomány” alapjának és csak a fontosabb hitcikkeknek³, részint a század vége felé Tiszáninnen általánosságban a hitcikkeknek az ismeretét, ez utóbbi helyen legalább középszerű ismertetét írták elő.⁴

Ezek az újabb határozatok a helvét irányuaknál uralkodó állapotokra vetnek világot, de azonos színvonalra engednek következtetést a lutheránusok végzései is, melyek közül a fennmaradtak egyik 1572-ből a szászoknál az „artes liberales” (csak a triviumbeliek) és a „mennyei tan” alapos ismerőit bocsájtja lelkészségre⁵, másika 1594-ből Gömörben és Kishontban az egykorú helvét irányú rendelkezéssel egyezőleg legalább középszerű képzettséget követel, mégpedig a vallás tanaiból és a szertartásokból, mint amelyekből vizsgálatot kellett kiállani.⁶ Lutheránus szerzőktől (Homberger 1854., Dragonus 1591.) eredő és egyenesen a fölszentelés alkalmára való készüléshoz szánt kézikönyvek a magok módfeletti rövidségével (56 nyolcadrét, illetőleg 12 negyedrétt levél) hasonlóképen amellet tesznek tanúságot, hogy a felszentelési vizsgálaton bizony nagyon kevéssel megelégedtek a már korábban hivatalba jutott kartársak.⁷ De másrésztől ugyanezek a könyvek már annak is bizonyítékai, hogy míg a baranyai protestáns lelkészek az ötvenes években, a tiszántúli helvét irányúak a hatvanasokban még ismertek magok között olyanokat, akik nem értették és nem használhatták a latin bibliát: addig a sopron—vasvármegyei protestánsok pár évtized multával már mindnyájoknál feltéte-

¹ U. o. B. új levél, 29. cikk.

² Kiss Áron: Ref. zsinatok végzései. 583. l.

³ U. o. 689. l.

⁴ U. o. 710. l.

⁵ Teutsch: i. m. 176. l.

⁶ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 1903. 55—6. l.

⁷ Még később is, a dunántúli egyházkerület 1618-ban, a zempléni egyházmegye 1630-ban sem kívánt a Siderius kátéjának tudásából többet.

lezték a latinul tudást abban a mértékben, amennyivel megért-hették és betanulhatták az említett szerzők egyikének vagy másikának a művét.

A lelkészi kar szellemi színvonala iránt már csak azért sem volt szabad túlzott igényeket támasztani, mert a lelkészhiány-nak legalább itt-ott ideiglenes megszüntével a kisebb falukban igen gyakran felette silány díjazásban részesült a lelkész, ami teljességgel nem hathatott csábítólag. Ez aztán egy sajátságos helyzetet idézett elő. Annak ellenére ugyanis, hogy általában előfeltétele volt a lelkészségnek bizonyos iskolai végzettség, s már az „Articuli majores” mintha valami előzetes képesítésnek is megkívánná az igazolását: mindamellet más pályát megunt és a lelkészségre magokban hajlamot felfedező egyének, hihe-tőleg nem egyszer annak hiányában is átléphetek ebbe a hiva-talba. Még iparosok és kereskedők is hagytak fel olykor előbbi foglalkozásukkal ennek a kedvéért¹, ami — bár a katolikusok még országgyűlésen is hánytorgatták, — akkortájt nem lehe-tett túlságosan feltűnő, mert a céhrendszer következtében az iparosoknak még a selejtesebbjei sem nélkülöztek némi előké-születet, a kereskedők pedig, ha kevés időt töltöttek is az is-kola padjain, bizonyos irányban a magasabb szellemi színvo-nalon állók közé soroltattak. Úgyhogy volt még rosszabb eset is, aminek akkor sem örvendtek, de tűrni kellett, ha a gyüle-kezet úgy kívánta és a felszentelési vizsgálat meg ment vala-hogy. T. i. még kóbor katonák is be-beültek egy-egy papságba, nehogy visszavigyék őket a hadsereghez.²

Így tehát már csak emiatt sem lehetett szó róla, hogy ahova semmilyen, még ilyen hézagossabb készületségű papot sem kaptak, oda a mulhatatlanul tanult „deákok” közül helyeztek volna be lelkészpótló gyanánt valakit, pláne egy-egy helyre egyszerre többet. Hiszen ezek általánosságban éppen abból a célból szerepeltek ezzel a címmel, hogy nem viselvén hivatalt, ez jelezze a mégis iskolázott (= *litteratus*) voltukat.³

¹ Barcsa János: A tiszántúli ref. egyházkerület történelme, I. R. 63 l.

² Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története, I. k. 535. l.

³ Deák (diák) = latin. Innen a latin iskoláknak, mind a végzettjét, mind a növendékét szintén így nevezték el. De a „deák” sohasem volt egyér-telmű a diakonussal (szerpap, illetőleg másod-, esetleg segédlelkész), még ha netalán ebből a szóból származott is az.

Ezzel aztán át kell térnem annak igazolására, hogy a lelkesítő álláshoz rendszerint mégis megkívánt iskolai végzettség sem nem főiskolai, még csak nem is quadrivialis iskolai, hanem a trivialis iskolai volt. Ehhez először is tudni kell azt, hogy az ilyen iskola három (azért volt ez a neve) osztályának nevet adó tantárgyai ezek voltak: grammatika, dialektika, retorika, e sorrendben fölfelé. Megjegyzendő, hogy a protestantismus mindezek mellett a latin nyelven kívül a theológiát helyezte az oktatás központjába, amely elejétől végig áthatotta az egész tananyagot, annyira, hogy még az osztályok névadói is teljesen eltörpültek mellette, de a katolikus korból átjőve, éppen azért szerepelhettek megkülönböztető jelleggel, mert egynek-egynek az elvégzése után a másikat vették elő. Az ebből a századból fennmaradt pár tan- és órarend jobbára ilyen intézetekből való, bár kivételesen, mutatóba quadrivium tárgyaiból (aritmetika, geometria, musika, astronomia) is fordul elő néhol valami.¹ Teljességében vett quadrivialis iskoláról legfeljebb ott lehet szó, ahol több tanerő működött. Ezért tehető fel, hogy Sárospatakon, hol 1566-ban tette az iskolát Szikszai Fabricius Balázs magasabb színvonalúvá, ettől fogva alkalmaztak lectort is. És ezért gondolható a debreceni iskola quadrivialis emelésének évéül 1572, amelytől két rectora volt. Mert hogy 1567-ben még trivialis volt ez iskola, kitűnik az „Articuli majores” LXV. cikkének második részéből, hol a „theológián” kívül a grammatika, dialektika és retorika szerepel a „keresztyének iskoláinak” tantárgyainak. Ebből bizonyos, hogy nem az elemi iskolákról szól, hanem a magasabb fokúakról, de egyről sem úgy, mint amely különböznék a többitől.

Az ú. n. „mathematicae artes” művelői, a quadrivialis iskolák sem emelkedtek ki valami különösen a többiek sorából. Így p. o. tudjuk, hogy Modorban 1594-ben csak a musikát és aritmetikát tanították közülök a rector és kollégái.² A kolozsvári unitárius iskoláról szintén tudjuk, hogy tanították benne

¹ Még a 17. század közepe táján is ez volt a helyzet a marosvásárhelyi és a főiskolának képzelt nagybányai iskolában.

² Kiss Áron: i. m. 602. l.

³ Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a 16. században. 336—9. l.

a kilencvenes években az — úgy látszik — általánosan szükségesnek bizonyult aritmetikát, de arról nincs adat, hogy a többi magasabbrendű tárgy milyen mértékű művelésben részesült.¹ Bártfán pedig 1588-ban az összessel foglalkoztak ugyan, de csak a legrövidebb összefoglalásban, a tudni legérdemesebbekre szorítkozva.² És Debrecenben, ahol pedig 1588-ban még anyakönyvet is nyitottak a felsőbb tanulmányaikat kezdők nyilvántartására, még 1600. táján is csupán három osztály volt valójában³, még az ezekből kinőttek egyelőre alighanem egy, mégpedig névtelen csoportban nyertek oktatást.⁴ Gyakorlati szüksége nem is forgott fenn a quadriviumi tárgyak behatóbb művelésének, mert úgy sem képesítettek semmivel többre, mint a trivialis iskolák, amit leghathatósabbán bizonyít az, hogy ezeknek a végzettjei közvetlenül mehettek egyetemre, még ekkor leginkább Wittenbergbe. A fejlődés menete a quadrivium mellőzésével, más irányt vett is később.

Mindenképen igaza lehet tehát Thury Etelének abban az újabban kétségbevont állításában, hogy Miskolczi Péter, aki 1589-ben iratkozott be a debreceni quadriviumra, már 1590-ben pápai lelkészi állást foglalt el. És Bálint deák sem azért nem igen azonos Bálint pappal, mert a „deák neve és hivatala főként kisebb képzettségű embereket illet meg abban a korban, mint a papé” (ami egészen téves állítás), hanem azért, mert aki rendes állásban helyezkedett el, az nem szokott a „deák” címmel élni, melyet a hivatal nélkül levők, meg az olyan „familiaris”-félék használtak, mint p. ö. Bálint deák.⁵

¹ Fischer Simon, ki 1594-ben is, 1600-ban is itt tanárkodott, az aritmetikának is tanárául említetik.

² Faber Tamás levele Merse Istvánhoz 1588. febr. 21. Országos levéltár. Zichy levéltár, protestáns diákok 4. XII. 3. (Szimonidesz Lajos szíves magánközlése.)

³ Szilvásújfalvi Anderkó Imre: „Admonitiones de ratione discendi atque docendi in ultima seu tertia classe” című akkori műveszkéjének bizonyossága szerint. Mert akár az akkori szokás szerint fellülről kezdte az osztályok számozását, akár esetleg alulról: mindenképen három osztály következtethető a címből. V. ö. Magyar Könyvszemle 1943. 432. l.

⁴ Feltétlenül is a teológiumokra fektetve a fősúlyt.

⁵ Egyebek mellett abban is téved a korosmát (a chryisma magyarosított alakja) kocsmának megtevő író, hogy miért teszik a „történészek” 1575-re a Sztárai Mihály halálát. Azért, mert még ebben az évben mint hallottat említi Károlyi Péter, állítása ellen pedig nincs semmi bizonyosság.

Hogy pedig a trivium végzésével egyetemre lehetett menni, azt hiteles adatok bizonyítják. Mások is, de csak közkezen forgóra hivatkozom. Wittenbergbe ugyanis nemcsak olyanok látogattak el hazánkból, akik folytatni akarták tanulmányaikát, hanem lelkészi állásra választottak is fölszenteltetni magokat. Ezek rendszerint beírták addigi életrajzukat egy anyakönyvbe. Egy egész légió lenne azoknak a száma, akik a köztudomás szerinti trivialis iskolákból kerültek ki, csakhogy azok és a hasonlók, akik a nagybányai, körmendi, pápai, vörösmarti iskolákat megtették ezidőbeli pláne főiskoláknak, rögtön ezeket is azoknak vélnék s főiskolákkal árasztanák el Magyarországot, ahol pedig ebben az egész században egyetlenegy volt: a jezsuiták kolozsvári akadémiaja 1581-től 1588-ig, a protestánsoknak pedig egy sem.¹ Kizárólag olyan életrajzokra támaszkodom tehát, amelyeknek határozottan beszélő adatai sehogysém érthetők félre.

„Paulus Wranka... studuit ab ineute aetate in scholis trivialibus, utpote Schemnitzii..., Cassovide..., postea ad functionem scholae... in Hay vocatus annum ibi exegit, tandem Tóth—Prónensi scholaetriennis praefuit, unde vocatus in Chrenócz, biennio ibi mansit. Postea a communitate oppidi Otzova sive Bojnitz ad munus sacrum suscipiendum... eo est adductus, ut vocationem susciperet et suscepta Wittebergam profectus fuerit ordinatus... 4. Octob. 1577.”²

„Philippus Labossius... versatus est in ludis trivialibus Eperjesini, Leutochoviae et alibi... In celeberrima Acad. Witteberg. per annum 1. et semestre. Vocatus est... ad munus Eccles. in oppidum Saaros ordinatus..., d. 29. Apr. 1565.”³

Az előbbiről nyilvánvaló, hogy csupán a *selmecebányai és kassai* trivialis iskolákban tanult, azután pedig hat évig tanító volt, míg lelkésznek választották. Az utóbbi meg nemkülönben

¹ A tiszántúli közzsinat 1605-ben mondta ki, hogy vagy egy „illustre gymnasium” állíttassék, vagy több segélyben részesüljenek a meglevő „scholák”. A tiszáninneni papság pedig 1606-ban kérte az országgyűlést a sárospataki iskola főiskolává emelésére.

² Prónay—Stromp: Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek, 50. l.

³ U. o. 24. l.

⁴Ennek 1587-i, sőt 1652-i tanrendjéből is ez tűnik ki.

trivialis iskoláknak mondja az *eperjesit és lócseit*. E négy tanintézet akkori rangja felől bizonyosak vagyunk tehát, és afelől is, hogy az említettek trivialis iskolát végeztek, mielőtt az egyik tanító, majd pap lett, a másik meg egyetemre ment. Az említett kettővel egykorulag Mossóczi Institoris György a mossóci, késmárki, bártfai és *végül a selmebányai* iskolában tanult, azután tanító, végül lelkész lett, tehát ő sem ment feljebb trivialis iskolánál¹, — Klacskó Gál a boroszlói és *végül az eperjesi* iskolában tanult, azután tanító lett, onnan pedig neki is joga lett volna papságra menni trivialis iskola végzettségével; ő azonban egyetemre ment vele², — Pepich Mihály a lócsei, zacsai (Csehország), bártfai és *végül a kassai* iskola növendéke volt, ahonnan közvetlenül lelkésznek ment³, — Pelekius Lukács Németlipcsén, Kassán, *végül Selmebányán* tanult s innen egyenesen lelkézségre hívták⁴, — Schindler András szintén *Selmebányán* fejezte be tanulmányait és onnan vitték tanítóságra, később lelkézségre⁵, — Kerner György a nagyócsai, selmebányai és *végül az eperjesi* iskolában tanult, azután tanító s idővel lelkész lett.⁶

Kell-e még több? Akárki beláthatja ennyiből is, hogy a trivialis iskola tökéletesen kielégítette a lelkészi és az ehhez legtöbbnyire átmenetül szolgáló tanítói tiszthez fűzött igényeket. Arra tehát, hogy Dragonus Gáspár, a körmendi lelkész-tanító 1587-ben „sacrae theologiae professor” címet ad magának⁷ s példája szerint jár el 1596-ban Fischer Boldizsár selmebányai pap is⁸, éppen úgy nem lehet építeni, mint a baranyai és borsod-gömör-kishonti esperesek „episcopus” címére, vagy éppen arra, hogy Bocatius János⁹ 1599-ben szintén episcopusnak mondja Halvepappius Pál besztercebányai elsőpapot és Veda-

¹ Prónay—Stromp: i. m. 40. l.

² U. o. 44. l.

³ U. o. 52. l.

⁴ U. o. 54. l.

⁵ U. o. 59. l.

⁶ U. o. 70. l.

⁷ Századok 1859. 320. l.

⁸ Breznyik: A selmebányai ev. egyház és lyceum története, I. k. 318. l.

⁹ Libri poëmatum V.

nus Ferenc kassai magyar elsőpapot, holott az elsőről valószínű, az utóbbiról pedig kétségtelen, hogy még esperesi hivaltalt sem viselt.

Végérvényesen eldönti a kérdést az évszázad végéről való borsod-gömör-kishonti kánonok 30. cikke, mely szerint „valamint a lelkészekről, úgy az iskolaigazgatókról is azt határozták, hogy . . . vagy huszadévesek vagy annál éltebbek legyenek; a gyermekeket és azokat a tudatlanokat, akik *nemhogy a dialektikának és rhetorikának, hanem még a grammatikának sem tanulták meg jól az első elemeit*, az iskolák tanítására, igazgatására alkalmatlannak ítélték.”¹ Vagyis a trivialis iskola osztályainak elvégzésénél nem kívántak többet (a szövegből kitetszőleg inkább kevesebbet) a tanítóktól és ennél fogva a lelkészekről sem. És az is bizonyosan következtethető, hogy a szűkség vitte rá őket a végzés hozatalára, az az nem egyszer fordulhattak elő azzal ellentétés esetek.

Mindezekből aztán az is világos, hogy semmiféle külön képzésben nem részesültek a lelkészeknek készülők. Ugyanazt kapták, mint bármely más társadalmi állás betöltői. Nekik nem is volt szükségük többre, hiszen az egész oktatásban a „theologia” dominált. Viszont igen könnyű dolog volt az a gyakori eset, hogy jegyző lett a tanítóból, és hogy más foglalkozás kedvéért lelkészi tisztöket hagyták el némelyek. Ezért tartották szükségesnek a kilencvenes években létrejött helvét irányú egyházigazgatási kánonok mindnyájan, hogy intézkedjenek a lelkészek ilyen hivatalváltoztatásai ellen. A galántai, felsőmagyarországi, borsod-gömör-kishonti cikkek egyaránt tilalmazzák. Lutheránus részről meg Bornemisza Péter megbélyegzi az ezt cselekvőket s meg is nevez egy pár olyat, aki elkövette.

Tegyük még hozzá, hogy a lelkészképesítés még sokáig maradt ebben az állapotban. Hörk József² bizonyítja, hogy Nagysárosról, Varannóról Berzevicéről, Héthársról ezentúl is sokan mentek lelkészségre, — Breznyik János³ közli, hogy 1625-ben Vihnyére vittek papot a selmecebányai iskolából, — Mikulik József⁴ megírja, hogy Csetnekről 1703-ban Hosszú rétre, 1725-ben Kuntapolcára ment papnak valaki az ottani iskola végeztével.

Dr. Zoványi Jenő.

¹ Kiss Áron: i. m. 730. 1.

² A sáros-zempléni ev. esperesség története. 29. l.

³ I. m. u. o.

⁴ A gömöri ev. esperesség története. 128—9. és 148. l.

EGYHÁZTÖRTÉNETI ADATOK.

A torockói templom tornyának 1828-ban történt megújítása.

A torockói unitárius egyházközség tagjairól tudjuk, hogy mindig példátadó buzgósággal támogattak minden kulturális megmozdulást, s ha az egyháznak juttatásáról volt szó, gyakran erejükön felül is adakoztak.

Ezt igazolja az a messze földön nagy hírre szert tett Sebes Pál¹ torockói rektor által fogalmazott írás is, amelyet a templom gombjában találtak.

Az írás elbeszéli, hogy a régi torony építéséről sem az okmányok, sem a hagyomány nem nyújtanak felvilágosítást, de megjegyzi, hogy az avult „négy fiókos” sendelyfedél felső részén az 1640-es, alólin pedig az 1752-es évszám szerepelt.

Az írás ugyan nagyobb részét az unitárius egyházat, s közelebbről a torockói egyházközséget, valamint a politikai községet érintő adatokat jegyzett fel, amidőn azoknak a vezetőségét megnevezte, de megörökítette a többi egyházak vezető férfiainak a nevét is.

Büszkeséggel jegyzi meg az írás, hogy a torony megújí-

¹ Sebes Pál — az unitárius egyháztörténeti adatok szerint már a XVI. század végén fennállott, s mintegy 300 éven át fennmaradt — torockói iskolának 1812—1845-ig volt rectora.

² Ezek az évszámok minden bizonnyal a nagyobb javítások évét kívánták megörökíteni. Az említett adatok megerősítik Orbán Balázsnak azt a megjegyzését, hogy: „Torockó temploma, mint új épület mi értékkel sem bír.” (Orbán Balázs: A Székelyföld leírása, V. köt. 216. l.) Az első évszám legalább is azt igazolja, hogy a templom már 1640-ben megvolt, s így amikor Orbán Balázs látta, jóval több mint 200 esztendeje fennállott. Ezt az állításomat támogatja a Bartók Ferenc XVIII. századi naplójának az az 1752. évbéli feljegyzése, hogy: „Ebben az esztendőben héjazták meg újonnan a tornyot 50 fnt.-ért.” Tekintettel azonban arra, hogy 1595-ben már az al gimnásium is megvolt, s az iskolákat nagyban-egészen csak a templomépítést követően szokták létesíteni, minden valószínűség mellett szó, hogy a templom leglább is egyidős az iskolával. Az bizonyosnak látszik, hogy amint magának a városnak jó részét, úgy a templomot is többször kellett újjáépíttetni, már csak a Torockót a régebben múlt időkben is sokszor pusztított tűzvészek miatt is.

tása idején „a négy Recepta Religiok a legszebb edgyességbe virágzanak, ezeknek a követőik egymást a szeretet karjaival ölelik, forróan tsokolják”. A felekezetek közötti egyetértés tényleges fennállására mindjárt az írás szolgáltat adatot, midőn megemlíti az adakozók között Lula Petrucot, aki nevét tekintve valószínűleg nem volt unitárius s mégis egy sing vasat ajándékozott a torony megújításának kiadásaira.

Megemlékezik a feljegyzés az 1838. évben Toroczkón elharapózott „vérhas-nyavalyá”-ról, a „példás sáskajárásról”, a Balkánon dúlt orosz—török háborúról, melybe „az Anglus és Frantzia Kormány Székek is „beleelegyedtek” s nem feledkezett meg arról sem, hogy a torockóiakat leginkább érdeklő iparcikknek (a vasnak) árát feljegyezze, s a legfontosabbnak mutakozó élelmiszerárakat is megörökítse.

Torockó akkor még virágzó városka volt. Lakossága az utóbbi félszáz esztendő lélekszámát jóval meghaladta. Aranyváltó hivatali székhely volt (nevükről ítélve idegenből jött tisztviselőkkel). Állandó orvossal is rendelkezett.

A torony megújításában kezök munkájával részt vett személyek felsorolásából megállapíthatjuk azt is, hogy az akkorigiban igazán nehéz közlekedési viszonyok ellenére is az ország legkülönbözőbb helyéről kerültek ki a munkások.

Egybevetve az elmondottakat, mondhatjuk az ismertendő feljegyzés szavaival, hogy „az akkori közszolgáltatokat bővön világítja.”

1828-ban

Régi Toronyának megépítéséhez kezdvén az Ekkla Czupor András és Kelemen Mihály Dékányságokban annak Gombját le veszi Julius 14-én. Enyedi kőműves Fekete Mihálynak 900.—Kilencszáz Rns. forintokat. Ugyanazon esztendőben felszarvazta Áts Pallér Bagó Mihály 800 Rnsf. 8-ber 12-én tévén fel a Gombot, — mely a régi Toronyon volt — most pedig az meg Aranyoztatott, és Egy tsillag tétetett annak felibe, mely került 150.— Rfba — Ugyan ezen Toronyot bé báldozta az irt Áts Pallér, mely került Kétezer Rfba — mellyet bé végzett 1829-ben Május 17-én, mely Torony meg ujjítása került ezen ekklesiának mindent össze számlálva mint egy 7000.— Hét-ezer forintokba.

Ezen meg újított Torony Gombjába zárt Emlékirás a következő, — mely az akkori közszolgáltatokat bővön világossítja.

Az Egyetlen Egy Istennek és az ő Fiának a Jézus Krisztusnak nevében

A Thorotzkói Unitária Szent Ekklesia ezen régi Tornyának, melynek építéséről sem a most élő Emberek — sem a Protocolumok semmit nem tudnak; és a melynek kőfala magossága mostanig volt kilentz öl, — a régiség miatt elavult négy fiokos fedelét, mellyen ezen inscriptiok voltak — u. m. fellyül 1640— alább pedig 1752— a maga, tulajdon költségén kintelen volt ezen mostani formában megújítani; és a régi Sendejyezés helyet meg bádogoztatni.

E szerint az Isteni Szent Gondviselés alatt a következő Századok Generatcióinak által hagyni — magosítván annak falát is most négy öllel, — mellynek kőfalának magossága a föld színétől nézve 13 öl— mostani egész megújítása került mint egy 7000.— az az Hétezer Német Forintokban váltó cédula szerint, mely tézsen a mostani pénz folyamat szerint 2750.— F. ftokat Convencios ezüst pénzt.

Épült pedig az 1828 ik Esztendőben — Első Ferentz Császárunk Uralkodásának 36 ik — életének 60 ik Esztendjében — Báró Josika János Ur ő Excellentiája Gubernátorságában — Gróf Nemes Ádám úr ő Excellentiája Thesaurariuságában — Nagy Ajtai Körmötzi János Ur Püspökségében — amidön Generális Notárius volt Filosofia Professora Füzi János Ur — Kolozsvári Professorok Molnos Dávid — Sylvester György és Székely Miklós Urak — R. Catholicus Püspök Kováts Miklós ur ő Excellentiája — Református Püspök T. Bodola János Ur — Luteranus Püspök T. Grezer Dániel Ur — Unitus Püspök Moga Basilius, amidön a négy Recepta Religioiok a legszebb edgyességbe virágzanak, ezeknek a követőik egymást a szeretet karjaival ölelik, forrón tsokolják. — Legyen Istennek Ditsőség érette, áldás és boldog Uralkodás a Jó Fejedelemnek, minden az ő nevében és képében járóknak.

Az Erdélyi Unitáriusok mostani száma ötvenezer, Fő Curatorok Tabula Adessor Méltóságos Dániel Elek úr és Mts. P. Horváth Károly Ur ő Ngysgok. —

Ezen a környékben Inspectorok Thordai Gálfi József —

Kövendi László — Notarius Ferentzi Mihály — Papi Fiscus Brassai Sámuel.

Ezen Thorotzkói Ekklésia Tagjainak mostani száma 1600.— lévén most ennek Papja T. Ferentzi János Segéd vagy Káplán Papja Vas Pál — oskola Rector Sebes Pál — Leány oskola Tanítója Siménfalvi János — Ekklésia és Communitas Praesesse Piatzi Tóth Ferentz, Dékányok Czupor András és Kelemen Mihály — Egyházfiak Vernes János és Rátz Ferentz. Domesticus Consistorok 24-en ugymint:

Bartha István, Üdösb Botár György — Sz. Mártoni Sámuel — Szász János — Lakatos János — Üdösb Pál Ferentz — Sakó András Vernes János — Kriza György — Kővári utzai Ékárt István — Székely Márton, Ékárt János — Bosla Ferentz — Demény András — Sakó István — Varga Benjámin — Vajda Mihály Sz. Györgyutzai Kriza János — Piatzi Kriza János — Lengyel András — ifjabb Máté Gergely — Tamás Simon — ifj. Demény Imre — ifj. Kriza András.

Város bírāja Szent György utzai Sakó István, Város Polgárjai Demény András és Kriza Gergely, város orvossa Vajna Ferentz.

HelybeliCsászári és Királyi Arany Váltó Tiroli Üdösb Hillebrand Gothard — Controllor Lange György Urak, Építő mesterek voltak N. Enyedi Fekete Mihály áts Pallér a ki be is bádogozta lévén Áts legényei Csongrád vármegyei Szentesi József—, Székely — N. Körösi Benke Ferentz, Abauj vármegyei Metzenzéfi Vind György és Maros Vásárhelyi. Orosz Sándor.

Ezen esztendőt Emlékezetessé tették:

1-ször A példás Sáska járás.

2-ször A Muszkáknak a Törökökkel való háborujok, midőn Görög Ország függetlenné akar lenni; melybe elegyedve vadnak az Anglius és a Frantzia Kormány Székek is.

3-szor Ezen esztendőben Uralkodott ebben a városban a vérhas nyavallya igen példáson; minden Házakat eljárván melyben Sok Gyermekek és Öregek hóltanak meg egy hólnap alatt 32 en.

4-szer Egy Kasza vagy Rud vas volt 14 susták egy véka szép buza 18 Susták egy font hus 6 Krajzár.

Utánunk megjelenendő Generatziók! Emberi Nyomok!! Ezek valának, mellyeket tudásul meg irtunk — Valamint Mü Eleinknek úgy fogjátok tü is taposni a mü porainkat — Elenyészünk mü elenyésztek tü is, de maradjon meg általunk és általlatok az Istennek Ditsósége örökkön Örökké — Tiétek lészen a Ditséret ha azt tü nagyobb fénybe öltöztetitek mint mü következünk, legyetek áldottak és virágozzatok az által a Ki él —országol és Uralkodik az Esztendők és századok Sorain keresztül— és a Ki tselekszi azt, hogy egyik Nemzetség el menjen és más jöjjön helyyibe — Virágozzatok mind addig, mig össze kerülünk mindnyájan a mennyei Ditsó Hazában.

Az Isten, a ki a Mennyet és a Földet teremtette a kit mü félünk és imádunk a Jézus Krisztus által — a Kinek a Neve erőss Torony és a kinek szent Segedelve által épült az ő Ditsóségére ezen Torony!! Órízze és védelmezze ezen Tornyt az Idők Sorain keresztül minden veszélyektől— Sok Századok lássák ezt meg épségben— Sok Generatziok nézzenek erre tisztelettel—

Legyen az Isten ezen Ekklésiának Kerittésében Békesség és tsendesség. Ezen ő Tornyában örökkön örökké ohajtjuk tellyes Szívünkéből — légyen — legyen — Ámen.

Thorotzkón 1828 ban 8-ber 12-én Sebes Pál rector.

A Torony építésére név szerint ezek adtak:

orvos Tkts. Vajna Ferentz úr váltóban Rf.	5.—
piatzi Szurdikban lakó Ékárt és felesége Botár Sára	10.—
Prudentiai Bányászati Társaság adott 5 ló követ	5.—
Üdösb Brotár György Deszkákra ajándékozott	10.—
A Torony bévégzésekor négy részre 8 konsistorok meg keresvén a Hiveket került	—29.10

Summa Rf. 59.10

Vassal Segítettek, s ajándékoztak	
Üdösb Pál Ferentz	3 kasza vasat
Bartók Simon	2½ „ „
Felső utzai Tobiás János	2 „ „
Székely Márton	3 „ „

A torockói templom tornyának 1828-ban történt megújítása.

Dékány Czupor András	—	—	—	3	„	„
Kosztá Andor	—	—	—	2	„	„
Brotár Ferentz	—	—	—	3	„	„
Kriza Gergely	—	—	—	3	„	„
Tobiás István	—	—	—	2	„	„
Kriza János	—	—	—	3	„	„
Szép Márton	—	—	—	2	„	„
Vernes Gergely	—	—	—	2	„	„
Sakó István	—	—	—	3	„	„
Ekárt Ferentz	—	—	—	3	„	„
Vajda György	—	—	—	3	„	„
Király János Fenyves Dombi	—	—	3	„	„	
Moritz Andor egy sing vasat						
ifj. Sakó István	—	—	—	3	„	„
Dimény Imre	—	—	—	3	„	„
Lakatos János	—	—	—	3	„	„
Lakatos Andor	—	—	—	2	„	„
Jakab Vernezs János	—	—	—	2	„	„
Brotár Gergely	—	—	—	3	„	„
Tobiás Andor	—	—	—	2	„	„
Kriza Márton	—	—	—	2	„	„
Székely Mózsi	—	—	—	2	„	„
Tobiás István	—	—	—	2	„	„
Tobis Mihály	—	—	—	2	„	„
Király Sándor	—	—	—	3	„	„
Pál Simon	—	—	—	2	„	„
Lula Petruc	—	—	—	1	sing vasat	
Czupor Mihály	—	—	—	3	kasza vasat	
Ifj. Ekárt Istók	—	—	—	2	„	„
Kelemen Mihály	—	—	—	3	„	„
Vernes János	—	—	—	2	„	„
Ifj. Brotár János	—	—	—	2	„	„
Göndöl János	—	—	—	2	„	„
Tobiás Andor	—	—	—	2	„	„
Rätz Istók	—	—	—	2	„	„
Üdösb Ekárt Istók	—	—	—	2	„	„
Sakó Mihály	—	—	—	3	„	„
Ekárt János	—	—	—	4	„	„
Vernes Andor	—	—	—	3	„	„

A torockói templom tornyának 1828-ban történt megújítása.

Ifj. Brotár György	—	—	—	—	4	„	„
Koronki Ferentz	—	—	—	—	2	„	„
Karaki Andor	—	—	—	—	1	„	„
Király Istó	—	—	—	—	1 és fél	kasza	vasát
Székely Ferentz	—	—	—	—	4	kasza	vasat
Vajda Mihály	—	—	—	—	3	„	„
Lénárt István	—	—	—	—	5	„	„
Simon György	—	—	—	—	10	„	„
Kriza András	—	—	—	—	5	„	„
Kóházi Brotár János	—	—	—	—	1	„	„
Posgi Getzi	—	—	—	—	1	„	„
Moritz Getzi	—	—	—	—	1	„	„
Király Sándor	—	—	—	—	1	sing	vas
Bosla Ferentz	—	—	—	—	8	kasza	vas

A többi költségek mintegy 7000.— német forintokig a mint 31 ik levelem fel tétetett, vétettek Részszerint az Ekklésia Er-dejiből, részszerént egyéb apróság jövedelem külsőkből — részszerént a fel vett valóságos Tőkepénziből az Ekklésiának.

Dr. Zsakó Gyula.

IRODALOM.

A Csikesz Sándor emlékkönyvek 5. kötete. Csikesz Sándor debreceni egyetemi tanár haláláról lapunk is megemlékezett. Csikesz Sándor jelentőségét igen szépen jelzi az, hogy tanítványai és tisztelői az ő emlékére egy tíz kötetből álló emlékkönyvet adnak ki, aminek nemrégiben jelent meg az ötödik kötete. Az egyes kötetek tartalmazzák részben Csikesz Sándor munkáit, beszédeit, referátumait, részben pedig tanítványainak tudományos dolgozatait. Az eddig megjelent négy kötet is érdekes és értékes anyagot tartalmaz. A most megjelent ötödik kötet olyan értékes munkáit hozza Csikesz Sándornak, amelyek felette állván egyes felekezeti szempontoknak, általános érvényűek és értékiek, és azt hiszem, hogy nem felesleges, ha felhívom lapunk olvasóinak a figyelmét erre. Ezzel nem akarom mondani, hogy a többi megjelent négy kötet nem volna másnak is érdekes. Én minden kötetben sok érdekes olvasmányt találtam és különösen a Csikesz írásai mindig egy nagy, igaz ember megnyilatkozásai számomra. A most megjelent ötödik kötet azonban messze túlhaladja az eddigieket.

E kötetben jönnek Csikesz Sándor dolgozatai a szektákról, vallás-pedagógiai, liturgiai és egyházismereti kérdésekről. Mindezek a tárgyak általános emberi és általános keresztény érdekességűek.

A szekták mozgalma valláspszichológiai és társadalmi szempontból is fontos. Jelentős dolog tehát, ha egy olyan egyéniség és olyan intellektus tárgyalásában kapjuk, amilyen Csikesz Sándor volt. A szekta kérdés tárgyalása lehetetlen egyéni és felekezeti beállítottság nélkül, pedig ez kell, mert hiszen ezeken túli, általános mozgalmakról van szó. Ha Csikesz Sándor a végén mégis kitér a speciális református szempontokra, az a megelőző objektív tárgyalások után különösen érdekes azért, mert egy nagy lélek gyakorlati állásfoglalásáról van szó.

A szekták fejezete alatt egy nagy cikkben tárgyalja az „Új Sálem” mozgalmat, mint kevésbé ismeretes, újabb változatot. Itt a mozgalom keletkezését követő elindítójának lelki elemzéséig és ezért különösen érdekes és mintapéldája az objektív, tudományos eljárásnak.

A valláspedagógiai rész alatt három cikke van. Az elsőben a falusi gyermekistentiszteletekről beszél, ahol ismerteti a legújabb valláslelektani irányt és a saját gyakorlati tapasztalatait. Csikeszt mély megézés ve-

¹ Keresztény Magvető 1941.

zette gyakorló lelkészi működése alatt és ezért minden szava érdekes. A következő két cikk a református kollégiumi nevelés lényeges vonásait és a debreceni kollégium évszázados külföldi kapcsolatait tárgyalja. Ez a két cikk unitárius szempontból is érdekes, mert hiszen a mi régi kollégiumaink és gimnáziumaink szelleme ugyanezekben a nyomdokokon haladt és Csikesz Sándor itteni, általános szempontok szerinti értékelésében saját értékelésünket is láthatjuk, amikből hasznos és megnyugtató tanulságokat vonhatunk le.

A Liturgia c. fejezetben „A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei“ cím alatt foglalkozik egy olyan kérdéssel, amelynek nemrégiben az unitárius lapokban is élénk vita tárgya volt. Ebből látni lehet, hogy ez a kérdés tényleg aktuális és nem intézhető el mellékesen. Csikesz Sándornak ezen oikkéből bámulattal látja az ember, hogy a sokszor mellékesnek látszó részletkérdések milyen régi és milyen mély megalapozottságra mennek vissza. Itt látja különösen a magunkféle laikus ember, hogy szellem, lélek és anyag és anyagi forma milyen módon kapcsolódik gyakran egymással. Ennél a kérdésnél Csikesz Sándort különösen nagy szeretet vezetett, mert ez a dolgozata mintegy elméleti előkészítése volt a debreceni egyetemi templom megépítésének, aminek rektorsága alatt igen jelentősen járult hozzá, és ami neki különösen szívügye volt. Itt szépen látható, hogy miképpen olvadt össze tudományos módszeresség, tudományos mélység és mindig nemes utakon vezető szeretet.

Az Egyházismeret c. fejezetben a magyar református egyház gyülekezeti munkájáról értekeztek. Itt áttekintést kapunk tényekről, sok értékes kritika, vagy irányító szemponttal.

A Bírálatok c. fejezetben a Czeglédy új bibliafordítását és Szabó Imre: „Imé a Magvető kíméne vetni“ c. könyvét bírálja. A bibliafordítás általános érdekű dolog és itt Csikesz a tőle ismert alaposítással és roppant széleskörű ismerettel és ítélőképességgel szól a dologhoz. Mindig érdekesek a fejtegetései, mert egy rendkívüli ember lelkébe és értelmi fegyverzetébe látunk be. A bírálatok éppen ilyen szempontból különösen fontosak, mert itt azt látjuk, hogy egy eléje tett tárgykörre milyen nagy felkészültséggel reagál. Itt derül ki az az átfogó ismeret és erkölcsi emlékedettség, ami Csikesz Sándor egyéniségének két alappillére volt.

Utoljára hagytam a kötet első, rövid, tallán 12 oldalra terjedő, de tudományos jelentőségében legfontosabb dolgozatát, melynek címe: „A vallás gyökere.“ Ez rám nézve egyénileg különösen is érdekes, mert Csikesz Sándor egy bizalmas pillanatban kifejezte, hogy mennyire szívén viseli ezt a problémát és ennek az ő általa adott megfontolását. Igazi kutató tudós módjára ezt az alkotását nem tekintette befejezettnek, hanem csak olyanra, amelyikben egy nagy probléma helyes megoldási útjára jutott, de aminek a kicsiszolásán gondolatban állandóan dolgozott. Elmondotta, hogy egyszer valahol felolvasta és előkelő egyházi férfiak nem értettek egyet a megoldásával. A kérdést jól fejezi ki a címe. Keresi, hogy hol van a vallásoknak az a végső gyökere, amit a mi emberi megismerő képességünkkel meg tudunk fogni. Engem egyénileg a dolgozat megoldása

azért is érdekelt, mert én is foglalkoztam már ekkor gondolataimban hasonló kérdéssel, és az én elgondolásaim meg is jelentek már nyomtatásban „A hit eredete” című dolgozatomban.¹ Eppen ezért én nagy érdeklődéssel olvastam most Csíkiesz Sándor cikkét. Ez a kis cikk elementárisan szemlélteti Csíkiesz egész egyéniségét és tudós mivoltát. Hihetetlen intelligenciával, akarakteróval és az igazságra törekvéssel fog neki a kérdés tárgyalásának. Stílus, gondolatok szakadozottak lesznek a benne feszülő erőtől. Jellemző, hogy a teológus nagy igazságra és kézzelfogható bizonyítékokra való törekvésében szinte a természettudományi módszer anyagszerű eszközeihez akar folyamodni. Gondolatmenetének szavakkal ki nem fejezett hangulata, hogy az ember a maga teljességében (testi és lelki mivoltában) úgy van megalkotva, hogy ami a lényege, az lényeges vonásaiban, itt sorsdöntő és életirányító ösztöneiben jelentkeznek is. Egészen gigászainak tűnik fel a gondolata, hogy a vallás is sorsformáló ösztön, és hogy ez tényleg ösztön, analógiákat keres más, életmeghatározó ösztöneinkkel és ezen ösztöneinknek materiálisan és dinamikailag megnyilvánuló jellegeivel. Soha ilyen elementáris erővel nem láttam még közelebről a prometheusi embernek a küzdelmét az isteni tüzért. Az emberi gondolkodás történelmi adottságában van, hogy — amint Csíkiesz Sándor nekem elmondotta — éppen előkelő egyházi részről nem értették meg és nem helyeselték a felfogását.

A saját megoldásom lényegileg egyezik a Csíkiesz Sándoréval, ha nem is olyan elementáris az én bizonyításom. Az már az egyéniségünk tudományos előképzettségében rejlik, hogy a módszereink, vagy gondolkodásunk és bizonyítási módunk jellege más. A kiindulási pontom az volt, hogy az emberrel, mint adottsággal adva van az ő testi és lelki mivolta és minden emberi akciónk ennek az immanens adottságnak a kisugárzása. A dolog természetében rejlik, hogy lélektani és metafizikai dolgokról nem lehet egyértelműen beszélni és hogy küzdünk a kifejezésekkel.

E rövid ismertetés keretében csak fel akarom hívni a figyelmet Csíkiesz Sándor eme nagyszerű dolgozatára és csupán csak egy megjegyzést akarok még hozzáfűzni. Nem tudom megítélni, hogy magas egyházi bölcselők mennyire tudják Csíkiesz Sándor tételét elfogadni vagy nem. En, mint laikus, ezt tán így értem meg, hogy a keresztény egyházak az isteni kijelentés alapján állván, nem tudják az ő immanens megoldását elfogadni. Azonban úgy érzem, hogy kizárólag csak elméleti gondolkodásunk gyakorlatosságán múlik, hogy a kettő között ne lássunk olyan áthidalhatatlan úrt. Elméletileg fel lehet fogni a dolgot úgy, hogy az ember számára a parancsszerű, egyszersmindenkorra szóló isteni kijelentés és az ember teremtésekor beleoltott ösztönszerűség vallójában egy, csupán az egyszerű emberek részére a kijelentés könnyebben megérthető és gyakorlatiasabb. Ugyanis az ösztöneinkről nincsen tudatos tudomásunk, még ha szerintük élünk is — hiszen másképpen nem is élhetünk —, azonban egy parancs igen tudatos és világos valami. Vallójában egy ösztön nem tudatosan ható parancs, de azért parancs. Tehát csak didaktikai fogal-

¹ A hit eredete. Gyulai Z. Keresztény Magvető. 1941. — LXXII. 235—244.

mazásról, vagy ismeretelméleti kifejezésről van szó. Magasabb elméleti szempontból a kettőt össze lehet egyeztetni. Azt hiszem, hogy a kijelentésszerű felfogásnak gyakorlatilag és történelmileg nagy jelentősége volt. Azonban nem tudom képzelni azt, hogy ennek a magasabb elméleti felfogásnak is lehet történelmileg és gyakorlatilag is jelentősége és használata. Csupán vigyáznunk kell, hogy egy ilyen kérdésnél ne rövidlátóan vonjuk le a konzekvenciát. Azonban ugyanez az óvatosság szükséges a hitélet történelmi kifejlődésének a menetében is, amint ezt a hitélet története bizonyítja. Vezető elv az lehet, hogy egy igazán felismerés csak jóra vezethet, ha azt etikai felelősséggel használjuk fel. Egyéni véleményem, hogy Csikesz Sándor e kis dolgozatban nemcsak egész lelkének feszültséget adott, hanem jelentős eredményt is ért el, aminek a hatása időt feletti lesz.

Jyulai Zoltán.

Dr. Mikó Imre: „Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika.“ (Kolozsvár, 1944. 551. l.) Közel 550 oldalra terjedő könyv áttekintő és összefoglaló rendszerbe foglalja nemzetiségi jogunkat. A szerző, eddig nagyon nélkülözött gyűjteményt ad, nemzetiségeinkre vonatkozó tételes jogszabályok, nemzetközi szerződések és megállapodások, és az ezeket megelőző politikai erők harcának, megismeréséhez, — különös tekintettel a magyar nemzet történetének utolsó 150 évére, vagyis II. József korától napjainkig, de ugyanakkor hivatkozik a nemzetiségi jogtörténet régebbi forrásaira, „erkölcsi és jogi principiumok“-ra is egészen az országépítő, Szent István királyunk Imre fiához intézett intelmeitől kezdődően. Szerintem a könyv öt fejezete két főrésze osztható. Az első rész, vagyis az első három fejezet tárgyalja nemzetiségi jogrendszerünk, nemzetiségi tétel jogunk, kialakulásának történetét érintve ezen jogfejlődéssel kapcsolatosan folytatott politikai harcok történetét is; a második rész pedig, illetőleg a negyedik és ötödik fejezet nemzetiségi jogunk általános alapelveinek értékelésével és magyarországi nemzetiségek tétel jogainak felsorolásával és ismertetésével foglalkozik.

Nemzetiségi jogunk fejlődésének gyökerét a XVIII. század végéig, vagyis addig az időszakra vezetheti vissza, amikor a magyar nemzet megkezdte harcát, Mária Terézia és különösen II. József idején, a magyar nyelvnek az állam nyelveként való elismeréséért, — ugyanis a magyar nyelv helyét előbb a latin, majd a német kezdi elfoglalni. II. József nyelvrendeletei a német nyelvet vezette be a közigazgatás, közép- és felső-oktatás és az állami élet egyéb területeire, így az országgyűlési követek választhatóságának is egyik feltétele a német nyelv ismerete volt. A szabaalkörműves „kallapos király“ gyűlölettől vezetett politikája visszahatást kellett a nemzeti érzésű magyar nemességben és a nemzeti öntudat ébredni kezd Később II. Lipót, I. Ferenc uralkodása alatt mind erősebb lesz a magyar nemesség, státusok és rendek megtartása, a magyar nyelv használatát tiltó és megszorító rendelkezésekkel szemben. Úgyhogy a magyar nyelv bevezetése az állami élet minden ágazatába közel hatvan évig tartott. Ez a kitartó küzdelem több nyelvtörvényt eredményezett, melyeket a szerző, mint a fejlődés útját jelző határköve-

ket fel is sorol: „az 1791:XVI. tc.“ hogy nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék; az 1792:VII. tc. „a magyar nyelv tanításáról és használatáról“; az 1805:IV. tc. „a magyar nyelv használatáról“; az 1830:VIII. tc. „a nemzeti nyelv használatáról“; az 1836:III. tc. „a magyar nyelvről“; az 1840:VI. tc. „a magyar nyelvről“ és az 1844:II. tc. „A magyar nyelv és nemzetiségéről“. Saját nyelvünk védelmébe és érdekébe hozott törvények, a nemzetiségekre vonatkozóan, csak közvetve tartalmaznak rendelkezéseket. De a magyar országgyűlés nemzeti újjászületésének ebben a szenvedélyektől túlfűtött időszakában a nemzetiségekről sem feledkezett meg, mert Kossuth Lajos által átjavított és pártfogolt törvényjavaslatot „a kisebb nemzetiségekről“, mint első nemzetiségi törvényünket, az 1849. július 28-iki ülészáján megszavazta. Ez a Szemere Bertalan-féle nemzetiségi törvény, mely „első nemzetiségi jogokat védő törvény Közép-Európában“, korát megelőzte, mivel ebben az időben kisebb népeknek, a nemzetiségeknek az állam keretében való jogvédelme ismeretlen fogalom volt. A nemzetiségek szerint a törvény nélkülözte „Az őszinteség erkölcsi alapját“, magyar részről pedig azt kifogásolták, hogy igen sokat adott a nemzetiségeknek s így előkészítette az állam felbomlását. Ez az akkori megállapítás helyes volt, mintha érezték volna, hogy ez a törvény az első lépés azon liberális irányzat kialakulása felé, mely az állam centrifugális nemzetiségi, népi erőinek felszabadításához indokolatlanul hozzájárul.

Az első nemzetiségi törvényünk a gyorsan rohanó történelmi események miatt nem került végrehajtásra.

Már az abszolutizmus korában megkezdődtek az egyezkedések a nemzetiségekkel és kísérleteket tesznek a nemzetiségi kérdés alkotmányos rendezésére. Kossuth Lajos is alkotmánytervével kapcsolatban, régebbi álláspontjával ellentétben, a nemzetiségi jogok megadása terén elment addig a legszélső határig, ami a magyar államesszmével összeegyeztethető. Kiegészítés után a magyar nemzet életében is új korszak kezdődött, amely a törvények sorozatát adja. Így jutunk el az 1868:XLIV. t.-c. azon nemzetiségi törvény megszavazásához, mely a duálisizmus korában nemzetiségi politikánk alapját képezte. Ez a törvény a Szemere-féle nemzetiségi törvény rendelkezéseit vette át, — állapotgondolata pedig, Deák Ferenc által is vallott, az ősi alkotmány értelmében fennálló nemzeti egységtől létrejött „egyetlen politikai nemzet“, melynek a hon minden polgára egyenjogú tagja.“

Végeredményben három javaslat kerül a ház elé, Deák Ferenc törvényjavaslata, a központi bizottság javaslata és a kisebbségek törvényjavaslata. A képviselőház vitájában a javaslatokhoz többek között hozzá szólnak magyarok részéről: Deák Ferencen kívül, br. Eötvös Lajos a nemzetiségi kérdés nagy teoretikussá; br. Kemény Gábor, br. Kemény Zsigmond, Csengery Imre, Bobory Károly; *szászok részéről:* Fabricius Károly, Eitel Frigyes, Rannicher Jankab; *tótok részéről:* Plachy Tamás, Dofiránszky Adolf, Zmieskál Mór, Rudnyánszky Flórián; szerbek nevében: Dimitrievics Milos, Militics Szvetozár; románok nevében: Hodoslu József, Maniu Aurél, Mocsányi Sándor, Medán Endre, Berlea Zsigmond, Vlád

Alajos, Bábes Vince, Pap Simon, Román Sándor. Úgy a képviselőház, — mint a főrendiház felállással fogadja el Deák Ferenc törvényjavaslatát, Tisza Kálmán és mások által javasolt kisebb módosításokkal.

A könyv történeti részének utolsó fejezete nemzetiségi politikánkat tárgyalja a kiegyezéstől napjainkig. Ebben a korban a nemzetiségi kérdés politikai tekintetben megszűnt teljesen belügyi kérdés lenni és nemzetközi jelentőségre tett szert.

A kiegyezéskori nemzetiségi politikának kiinduló pontját az a tény képezi, hogy a nemzetiségek nem fogadják el a Deák és Eötvös által nyújtott baráti jobbot. A nemzetiségek egyrésze az 1868. évi törvény életbelépése után passzivitásba lépett. A szerző itt többek között felemlíti az Arnyai Dániel-féle 1870. évi nemzetiségi törvényjavaslatot, melynek országgyűlési tárgyalására sohasem került sor; Mocsáry „higgadtságot, eszélyt, valódi politikát“ hirdető politikáját, hogy a külföldet megnyerjük; azután Szilágyi Dezsőnek magatartásunkat meghatározó helyes elgondolásait: „a nemzetiségeink nem becsülték meg a magyar nemzet magyarságát, nem teljesítették azt, aminek ellenében nekik egyenlő jogokat adtunk, ezzel pedig minket is felemeltettek attól, hogy feltételeesen elvállalt kötelezettségünket teljesítsük...”

Ebben az időben lépnek életbe az iskolai nyelvtörvények, melyeket a nemzetiségek, külföldi sajtó támogatásától kísérve, hevesen támadtak.

Felemlítendő még br. Bánffy Dezső szovinista nemzetiségi politikája, ki — találó meglátással — hibáztatja az eddigi nemzetiségi politikát, „mert az nem ismerte fel, hogy a nemzetiségeknek adott kedvezmények az ő kezükben, csak átmeneti eszközök képeznek az egységes magyar nemzeti jelleg megbontására“; gr. Apponyi Albert, ki a nemzet politikai egységének megteremtését az intelligenciában kereste, — felállítva a „kultúrai egység“ elméletét; Andrassy belügyminiszter, ki politikai higgadtságával a nemzetiségi kérdés megoldását a jó közigazgatásban kereste; végül Jászi Oszkár, ki „a nemzetiségi kérdést a demokrácia archimédes-i pontjának tartja“, történeti matérialista felfogásával és sajátos nemzetiségi politikai elgondolásával sokban hozzájárult a magyar állam 1918—1919. évi összeomlásához.

A szerző munkájának úgynevezett első részét a trianoni és a két bécsi döntés után megnagyobbodott Magyarország nemzetiségi politikájának is ezen politikának a tételles nemzetiségi jog kialakulására gyakorolt hatásának részletes ismertetésével zárja le.

A második rész első fejezetében a magyar politikai nemzet fogalma történeti fejlődésének, kialakulásának rövid keresztmetszetét adja. Történeti sorrendben megvillágítja, hogy mit ért politikai nemzet, magyar nemzetfelfogás, Szent István elméi alatt; hogyan értelmezte ezt Werbőczy István, csak a nemességet magába foglaló, úgynevezett populus Werbőczyanus-i arisztokratikus elméletében, — ki szembeállította a populust a plebs-vel, a memesi népet a köznéppel; azután hogyan értelmezte a politikai nemzetet Deák Ferencnek, a populus Werbőczyanus és a natio Hungarica szintézisén felépülő, közjogi nemzet fogalma. Itt megemlékezik Concha Győzről is.

A könyv utolsó fejezetében kimerítően ismerteti a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó tételes jogot. Bizonyos történeti utalásokkal méltatja az összes vonatkozó törvényeket, rendeleteket és egyezségeket, úgyhogy az érdeklődő tökéletes utbaigazítást kap többek között a nemzetiségek állampolgárságát, nyelvhasználatát, iskola ügyeit, egyesület-alakítási jogait szabályozó tételes nemzetiségi jog megismeréséhez.

Ezen rövid összefoglalásban érzékeltetni is allig lehet azt a nagy anyagot, amit a munka magába foglal. E szűk keretek között ez nem is lehet szándékom, céllom, legfennebb csak az, hogy felhívjam az érdeklődők figyelmét egy tudományos munkára, mely tárgyilagosan ismerteti nemzetiségi politikánk fejlődését. Éppen ezért az elmélyülő tanulmányozásnak nagyon értékes és hasznos, mivel megmutatja azt, hogy hogyan nem kell nemzetiségi politikát csinálni és azt is, hogy a múlt századi szabadelvű elgondoláson alapuló nemzetiségi politika mennyire tehetetlen ezen súlyos kérdés megoldására és ez a még túlsúlyban lévő felfogás helyet kell adjon a reálpolitikai adottságokból kiinduló, és a fizikai erőn, faji kiválóságon és a geopolitikai körülményeket figyelembevevő célkitűzésen alapuló nemzetiségi politikának. — **Dr. Nagybaconi Nagy Lajos.**

P. Szentmártoni Kálmán: Berde Mózsá. (Történelmi arckép.) Kolozsvárt, 1944. 35. l. Keresztény Magvető Füzetei 43. szám. Beszerezhető az Unitárius Inatkeresztőben: Kolozsvár, Kossuth Lajos-u. 9. szám. Ara 2 P.

KÜLÖNFÉLÉK

Dr. Mester Miklós államtitkár.

Naplólapok, folyóiratok egyformán nagy örömmel és lelkesedéssel írtak **dr. Mester Miklósnak** közoktatásügyi államtitkárrá történt kinevezéséről s a különböző politikai pártokba és társadalmi osztályokba tartozók egyformán jó reménységgel és megnyugvással néznek munkássága elé. Neve eddig se volt ismeretlen, de nagy emberi portréja most kezd kibontakozni. Sorsdöntő pillanatokban lett **dr. Mester Miklós** a magyar műveltségnek egyik őrzője, gondozója, védelmezője. A világeseményekkel kapcsolatosan nemzeti életünk is átalakulóban van. Ennek az átalakulásnak lényegét a „politikai nemzet — népi nemzet” fogalmak adják meg. A mai helyzetből való következtetés, hogy **Mester Miklós** politikai eszményeként a német népi gondolat lényegét fogadta el. Erdélyből valló, székely népi vérből származó s ez meg fogja őt óvni a túlzásoktól. Míg egyes magyar íróknál a népi gondolat elhajlott balra, **Mester Miklós** az egyenesvonalú, mert **Mester Miklós** nemcsak politikus, hanem történétíró is. Mint a nép fiának, vezérlelve lesz, hogy nagy szeretettel viseltetik a nép iránt, de mint történétíró, megbecsüli a multat s a történelmi osztály igazi értékeit. A szellem, a tudás mindig előjogot követel, bármelyik osztálybelnek is legyen az tulajdona s ezért ő lesz az, aki a nemzet szellemi javainak hordozója és őreit, az őket megillető politikai és vezető szerephez igyekszik juttatni, mindig gondosan figyelve a nemzeti egység megővésére. **Mester** olyan erős egyéniség, aki majd fékezni tudja a szenvedélyek lángjainak gyújtogatóit, akik a középosztály félreállításában látnák az egyedüli boldogító irányt. Célja lesz a magyarság tartó pilléreit jelentő népet felemelni, megerősíteni s a középosztállyal való egységben szolgálni nemzeti célunkat, amely ma ebben foglalható össze: fennmaradni és megőrizni függetlenségünket.

Dr. Mester Miklós állásának elfoglalása után tett már nyilatkozatokat s azok mutatják, hogy vele a magyar tudás és erkölcs jutott hatalomra, s bizonyára szociális célkitűzéseit is ezek fogják irányítani. Maga is a munka embere, megfogja becsülni a szellemi- és kézimunkást egyaránt s javítani fog helyzetükön.

A tanítványi hálát sohasem láttuk bensőségebbnek, mint nála.

Élete ma is össze van forrva az iskolával, aminek számtalanszor adta bizonyítékát s ez egyszerismind biztosíték arra is, hogy segíteni fog a tanárok szociális helyzetének mostohaságán.

Nagy reménységet fűzünk államtitkári munkásságához, mert benne egy olyan ember került magas vezetői állásba, kinél megvan az ész ember és a szív ember csodálatos harmóniája s aki egészében egy cselekvő szeretet. Egykori kedves tanítványunkat e helyről is meleg szeretettel üdvözljük s kívánjuk, adjon a jóságos Isten neki erőt, egészséget, hogy hozzáfűzött reményeinket mind valóra válthassa!

[P. Szentmártoni Kálmán.]

GYALLAY-PAP DOMOKOS KITÜNTETÉSE. Nagy örömmel értesültünk, hogy a Kormányzó Úr Öfömlétsége a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére Gyallay-Pap Domokosnak, a budapesti Zrínyi Miklós gimnázium rendes tanárának — nyugalomba vonulása alkalmából — a középiskolai oktatás, valamint a kulturális élet szolgálatában szerzett érdemeiért a tanügyi főtanácsos, gimnáziumi igazgató címet adományozta. Egyetlen magyar író sem végzett a román imperium ideje alatt olyan értékes néprevelői munkát, mint Gyallay-Pap Domokos a „Magyar Nép” című néplap szerkesztésével s így méltán megérdemelte a legfelsőbb helyről jött kitüntetését. Legújabban kiadott munkáját folyóiratunk következő számában ismertetjük. Kívánjuk igaz szívvvel, adjon a jóságos Isten neki erőt és egészséget, hogy még sok szép munkával gazdagíthassa magyar irodalmunkat.

DR. LOKODI SÁNDOR ZOLTÁN KITÜNTETÉSE. A Kormányzó Úr Öfömlétsége a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére dr. Lokodi Sándor Zoltán műegyetemi magántanárnak a tudományos szakirodalom művelése és az egyetemi oktatás terén szerzett érdemei elismeréséül az egyetemi rendkívüli tanári címet adományozta. Büszkék vagyunk, hogy a legfelsőbb oktatás terén is olyan kiváló székely atyánkfia működik, mint amilyen dr. Lokodi Sándor Zoltán. Kitüntetésé alkalmából e helyről is a legmelegebb szeretettel üdvözljük kedves atyánkfiaát és a jóságos Isten áldását kérjük további értékes tudományos munkásságára.

KERELEM UNITARIUS SZÉPIRÓINKHOZ. Hézszer Zoltán ref. lelkész szerkesztésében (Budapest, XIV. Telepes-utca 1-b. III. 6.) megjelenik egy protestáns szépirodalmi lexikon. Tisztelettel kérem szépíróinkat, hogy a jelzett lexikon számára 1944 augusztus 10-ig küldjék be címemre a következő adataikat: 1. Név (írói állnevek, ill. betűjegyek is). 2. Vallás (vallásváltoztatásnál előző vallás is). 3. Születés ideje (év, hó, nap) és helye. 4. Foglalkozása, képzettség. 5. Tagságok, tisztségek, kitüntetések (irodalmi vonatkozásban). 6. Mely lapnak szerkesztői vagy munkatársai. Műveik pontos címe, műfaja, a megjelenés helye, ideje, kiadója, nyomdája, oldal száma; esetleges újabb kiadások; idegen nyelvű fordítások. 7. Műfordítások; anthológiák, stb. szerkesztése. 8. Előkészületben, vagy sajtó alatt levő munkák felsorolása. P. Szentmártoni Kálmán Kolozsvár, Kossuth Lajos-utca 9.

ÉRETTSÉGI VIZSGÁLATOK A KOLOZSVÁRI UNITARIUS KOLLÉGIUM GIMNÁZIUMÁBAN. Az 1943—44. tanév végi érettségi vizsgálatok írásbeli része f. évi április hó 17—19. napjain voltak, a szóbeli vizsgálatokat pedig 25—26-án tartották meg. Teljes érettségi vizsgálatra állott 25 nyivános és 2 magántanuló. Jelese érett közülük 3 tanuló: **Gálffy Miklós, Kovácsy Pál Zoltán és Zsakó János**, jól 10 és egyszerűen 14 tanuló. A legjobb eredményt felmutató **Zsakó János** — a bizottság egyhangú határozata alapján — elnyerte a főtiszt. **Józan Miklós** püspök úr 100 pengős jutalmát. A vizsgálatokon az egyház részéről **Márkos Albert** ny. tanár elnökölt, a kormányt viszont **Kovács Kálmán** tanügyi főtanácsos, ny. gimnáziumi igazgató képviselte. A vizsgálatok befejezése után az elnök intézett buzdító szavakat az ifjakhoz. Figyellmeztette őket a mostani idők komolyságára és különösen két dologra hívta fel figyelmüket: szeressenek mindent, ami magyar és ne feledkezzenek meg soha ennek a gimnáziumnak örök tanításáról, az emberszeretetről.

ÉRETTSÉGI VIZSGÁLAT. A székelykeresztúri unitárius gimnáziumban a jelen évi érettségi vizsgálatot **P. Szentmártoni Kálmán** tanügyi főtanácsos elnökölte alatt tartották. Összesen érettségi vizsgálatra állott 19 tanuló; ezek közül kitüntetéssel érettt 2, jeles 1, jól érettt 6, érettt 10. **Dr. Lőrinczi István** kormányképviselő adományából 50—50 pengő jutalmat kaptak a kitüntetéssel érettek: **Bálint Ferenc és Orbán Lajos**. A jó eredmény kihirdetése után az elnök buzdító beszédet intézett az érettségit tett ifjúsághoz s felhívta őket, hogy mindnyájan vegyenek részt a nagy nemzetvédelmi munkában s kit, hova a sorsa állít, minden erejével dolgozzék. Küzdjön a győzelem reményével függetlenségünkért, szabadságunkért, hazánk megmentéséért a végső győzelemig!

HALADÁS ÉS HAGYOMÁNY. Két ellentétesnek látszó szó és fogalom. A haladás előremenést, a hagyomány visszatekintést jelent. Már pedig a biblia szerint is „aki az eke szarvára teszi a kezét, annak előre kell néznie.“ Igaz, de a haladásnak is megvannak a maga törvényei. A fékevesztett gép is előre megy, de azért nem halad, sőt veszélybe rohan, míg az ingával szabályozott óra előre halad. A lelkiéletben is a haladás nem fékevesztett rohanást, hanem az élet örök törvényeinek megfelelő szabályos fejlődést jelent. Csak ott van, igazi haladás, ahol a haladást és a hagyományt közös nevezőre hozzák.

STOCKHOLM nem régiben kinevezett első lutheránus püspöke, **Björkquist Manfréd** első pásztorlevelében az egyházi élet elevenebbé tételére hívja fel egyházmegyéje papságát és gyülekezeteit. Ezt azonban mondotta, csak a világi elem minél szélesebbkörű bevonásával tudjuk elérni. A jó példaadás ma is a legerősebb módszere az egyházi nevelésnek. (F. J.)

HARANGSZÓ címen **Kapi Béla** evang. püspök, 1910-ben lapot alapított, mely időközben országos evangélikus néplappá alakult. E jól szerkesztett, eleven hetilap, 1944. jan. 1-től hatoldallas napilap formátumban jelenik meg, s az újjáalakult lap első száma az alapító szerkesztő: **Kapi Béla: Új köntös, régi lélek** c. cikkével köszönt be olvasóihoz. — Az unitárius hetilap megszületésére vajon még meddig kell várnunk?! (F. J.)

A SVÉD ÉS TÖRÖK SAJTÓ újabban erősen harcol azért a gondolatért, hogy mindkét állam vegye fel a diplomáciai kapcsolatot a Vatikánnal. Finnország után újra két olyan állam jelentkezését látjuk, ahol semmiféle katolikus érdek nem teszi szükségessé ilyenirányú kapcsolatok felvételét. E gondolatot minden bizonnyal a pápaságnak békeerőfeszítései éreztették meg a svéd és török sajtóban. (F. J.)

FRANCIA katolikus papok és protestáns lelkészek egyszerű munkásokként csatlakoztak a németországi gyáraikba munkára ment francia munkásokhoz, hogy híveik lelkiéletéről azok anyanyelvén tudjanak továbbra is gondoskodni. (F. J.)

PATON WILLIAM 57 esztendő korában az elmúlt év folyamán elhalt. Egyike volt a keresztény világmissziós törekvések jelentős harcosainak. Nagyrészt az ő munkája következtében alakult meg 1921-ben India, Burma és Ceylon keresztény missziói egyházainak nemzeti szövetsége. Az 1938-ban az indiai Madrasban tartott keresztény küldmissziói világkonferencia egyik vezetője volt, aki hazánkat is több ízben meglátogatta. Az ökömunkások mozgalma központi tanácsában az utóbbi években tevékeny részt vett. Világosan látta, hogy a modern kereszténység két vezető gondolata: az egység és a világmisszió. Egy úton kell, hogy haladjon. Élete főművében: *The Church and the new Order* — az egyház és az új világ; az egymással szembenálló keresztény táborok iránti benső, mély szeretet és megértés nyilatkozott meg. (F. J.)

ACTA APOSTOLICAE SEDIS, a Vatikán latin nyelvű lapja. Az a hamis hír terjedt el, hogy a pápa Amerikába tette át kiadását. A valóság azonban az, hogy mivel a háborús helyzet miatt ennek mindentüvé való szétküldése nehézségekbe ütközik, az amerikai püspöki kar felügyelete alatt különnyomatot készítenek belőle s így küldik meg oda, ahová a Vatikán most nem tudja közvetlenül elküldeni. (F. J.)

A BIBOROSOK TESTÜLETE az elmúlt év folyamán tovább apadt. XII. Pius pápa választásakor, 1939-ben, e testület 62 tagból állott, az 1943. év folyamán csak 49-en vannak, akik közül elhunytak 6-on, négy olasz és két külföldi: Vidal y Barraquer aragoniai spanyol érsek és Hinsley Arthur, a westminsteri érsek. Az élő biborosok közül jelenleg Rómában él 19, 8-an különféle olasz városokban laknak. A közlekedési nehézségek miatt új biborosok választására nincsen mód, a pápa viszont kinevezési jogával nem akar élni. (F. J.)

D. SOLTESZ ELEMÉR protestáns tábori püspök hetven esztendő. A világháború után szervezett önálló protestáns tábori püspökség élére egyháza javaslatára Kormányzó Ur bizalma Soltész Elemér volt nagybányai református lelkész, királyhágómelléki egyházkerületi főjegyzőt nevezte ki, e tisztet azóta is közmegegyezésre betölti. Az intézmény szervezése, kialakítása nevéhez fűződik. Széleskörű irodalmi munkássága elismerésül a debreceni egyetem hittudományi kara tiszteletbeli teológiai doktorává avatta. Hetvenesztendő évfordulóján szeretettel és tisztelettel köszöntjük.

F. J.

SERGIUS a szovjetunió pátriarchája 78 éves korában nemrégiben elhunyt. A szentpétervári teológia egykori rektora, a cári udvar bejáratos, az 1917 utáni nagy változásokon átment orosz egyházi élet egyik vezető egyénisége lett. Tichon pátriarcha halála után 1925-ben nem érte el vágyát, de később ő lett azoknak az orosz görögkeleti egyházi embereknek vezetője, akik a legteljesebb lojalitást tanúsították Stalin rendszerére iránt, s így életét is megmentette. 1943-ban a szovjetkormány rendeletére egybeült szent szinódus egyhanguan minden oroszok pátriarchájává választotta, a szláv görögkeleti egyházaknak a moszkvai rendszer felé egyengetése lett volna történelmi feladata, melyben halála most megakadályozta. Utódja hír szerint Alexej leningrádi metropolita lett. **F. J.**

AZ IFJU DALAI LÁMA, aki most nyolc esztendő, tibeti szerzetesek szerint „valláságos lángeszű fiúvá fejlődött, Tehetséges szónok és vallási tárgyú beszédeit a hallgatóság nagy tisztelettel fogadja.“ **F. J.**

A JEZSUITAREND, a Jézustársaság magyarországi rendtartományának névtára megjelent, mely ismerteti azt a munkát, amit a Loyolai Ignác alapította rend tagjai Magyarországon végeznek. Hazánkban 12 rendházban végeznek munkát. **F. J.**

A SZETROMBOLT NÉMET TEMPLOMOK újjáépítésére, tervek készítésére, Hitler vezér megbízásából Speer birodalmi miniszter a legismertebb építészeknek adott megbízatást. A német katolikus püspöki kar elnökségét és a német protestáns egyház vezetőségét is felszólították, hogy az előkészítő bizottságokba saját tagjaikat is jelöljék ki. **F. J.**

ÁRPÁDHÁZI MARGITOT, IV. Béla királyunk leányát a katolikus egyház szentté avatta. E ténnyel az árpádházi család negyedik tagját avatták szentté, s e család tagjai nemcsak terjesztették a kereszténységét, hanem azt életformájukká tették. A kereszténység náluk hősi politika volt, melynek követése áldozatvállalásban, lemondásban nyilatkozott meg, s készítette őket arra, hogy a kelet felől jövő veszedelemnek ellenálljanak. **F. J.**

GYASZHIREK. Nagykadacsi **Inceffy Albert** gyógyszerész életének 74-ik, boldog házasságának 48-ik évében hosszas szenvedés után Tordán, április 29-én elhunyt. Nyugodjék csendesen!

Tarcsafalvi **Pálffy Sándor**, szövetkezeti ellenőr, tartallékos hadnagy, a kisézést vitézségi érem és a Károly-csapatkereszt tulajdonosa június hó 2-án 48 éves korában, hivatása teljesítése közben, tragikus hirtelenséggel a kolozsvári első bombatámadás áldozata lett. Nyugodjék csendesen! Emlékét szeretettel megőrizzük.

Felelős szerkesztő és felelős kiadó: **P. Szentmártoni Kálmán.**

Lengyel Albert könyvnyomdája Kolozsvár, Bolyai-u. 7. 2219. {Telefon: 11-58
Felelős vezető: Lengyel Albert.

Nyugtázás.

A „Keresztény Magvető”-re az utolsó nyugtázás óta a következő befizetések történtek: Nagy Ferenc 6, Rác Lajos 12, László István Etéd 10, László Tihamér 10, Fekete Gyula —14, Fülöp Domokos 10, Imre Lajos 10, vitéz László Árpád 10, Timár Lajosné 10, Lőrinczy Géza 16, Tana Sámuel Sepsiszentgyörgy 10, Raffaj András 10, Székely János mérnök 10, Dr. Sárdi Ákos 10 Pengő.

Tisztelettel kérem a hátralékok és az előfizetési díjak beküldését.

Kolozsvárt, 1944. június hó 14.

Hadházy Sándor s. k., pénztárnok.

Új előfizetők: Gyarmathy István 10, Havas Jenő 10, Unitárius Lelkészi Hivatal Szentiványlaborfalva 10, Kriza Kálmán 10, Br. Diószeghy Erzsébet 10, Harmos Árpád 10.14, Dr. Kolumbán Mózes 10.14, Kuti Károly 10, Dr. Gyulafalvy Tamásné 5, Nagy László 10.14, József Akos 10.14, Nemes Dénes 10, Unitárius Egyházközség Nagykedde 10, Deák László 10, Bencze László 10.14, Péterfi Jenő 10, Gyulai Ilona 10, vitéz Máté Béla 10, Pap Dániel 10, Dr. Imreh Sándor 10, Józán Dezső 10, Máthé Kálmán 10, Sebe Ferenc 10, Dr. Durúgy Ferenc 8, Józán György 10, Útő Gábor 10.14, Dr. Bódi János 10 Pengő.

Budapest, 1944. május 15.

Dr. Benczédi László.

A folyóirat elfogadása előfizetésre kötelez.

Régi előfizetőinket és azokat, akik folyóiratunkat elfogadták, tisztelettel kérjük, hogy a már igazán csekély **10 pengő előfizetési díjat** a mellékelt csekkbefizetési lappal sziveskedjenek minél hamarabb **befizetni**.

Szerkesztőség.

A „Keresztény Magvető“ füzetéből megjelent:

1. Miért vagyok unitárius? Irta Lupton Dilworth, clevelandi unitárius lelkész. Angolból fordította Lőrinczi László.
2. Ami örökkévaló Dávid Ferenc életművében. Irta Dr. Varga Béla.
3. Az evangéliumok nőalakjai. Irta I. Haller, freudenstadli dékán. Fordította Boros Jenő lelkésztanár.
Régi unitárius költők. Irta Pálfi Márton.
4. Modern unitárius költők. Irta S. Nagy László.
5. Három felolvasás az unitarizmusról. Irta Dr. Varga Béla, Vári Albert és Dr. Gál Kelemen.
6. Világnézetünk válsága és a vallási igazság. Irta Dr. Iván László.
7. Kapcsolatok az erdélyi unitáriusok és a hollandiai remonstránsok között. Irta Vári Albert.
8. Régi igazságok új köntösben. I. Jézus. Irta Dr. Iván László.
9. Az unitárius egyház alkotmányának vázlatos jogtörténeti kifejtése. Irta Dr. Tóth György.
10. Isten felé. Irta Dr. Iván László.
11. Régi igazságok új köntösben. II. Jézus. Irta Dr. Iván László.
12. Hitváni tanulmányok. Irta Dr. Varga Béla
13. Szervertások és vallási szokások az unitárius egyházban. Irta Dr. Boros György.
14. Új világ küszöbén. Irta Dr. Tóth György.
15. Az unitárius ifjúság szerepe a többi keresztény ifjúság soraiban. Irta Dr. Iván László.
17. Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében. Irta Dr. Iván László.
18. Az Unitárius Irodalmi Társaság története. Irta S. Nagy László.
19. Protestánsizmus és unitarizmus. Irta Dr. Iván László.
20. Adatok a calnic-i unitárius egyházközösség történetéhez. Irta Kovács Imre.
21. Istenországa felé... Irta Vári Albert.
22. Dávid Ferenc és a tömeg. Irta Szent-Iványi Sándor.
23. Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya új megvilágításban. Irta Pozsonyi Szentmártoni Kálmán.
24. Kereszténység és unitarizmus. Irta Vári Albert.
25. Fizikai világ és szellemiség. Irta Dr. Gyulai Zoltán.
26. Hitigazság — tudományos igazság. Irta Dr. Gyulai Zoltán.
27. Dávid Ferenc vallása. Irta Benczédi Pál.
28. Benczédi Gergely születésének százéves fordulójára. Irta Dr. Gál Kelemen.
29. Az alsóbenczédi Gyallay-Pap család székelyszentmihályi ága. Irta P. Szentmártoni Kálmán.
30. Az ökménikus mozgalmak. Irta Ferencz József.
31. Új egyháztörténetírás. Irta Dr. Zoványi Jenő.
32. Rátio és lélek. Irta Dr. Gyulai Zoltán.
33. Új látóhatárok a természettudomány és bölcsélet határmesgyéjéről. Irta Dr. Gyulai Zoltán.
34. János Zsigmond erdélyi fejedelem. Irta P. Szentmártoni Kálmán.
35. Az evangélium ösvényein. Irta Vári Albert.
36. Az optimizmus valláserkölcsei jelentősége. Irta Dr. Gelei József.
37. Brassai Sámuel és a muzsika. Irta Lakatos István.
38. A hit eredete. Hit, vallás, egyház. Egyház és állam. Irta Dr. Gyulai Zoltán.
39. Laotse. I. Tao. II. Az élet. Irta Dr. Gyulai Zoltán.
40. Jóltevőink emléke. Irta Józsa Miklós, Gálffy Zsigmond, Benczédi Pál.
41. Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz. Közli Dr. Jancsó Elemér.
42. A szombatosság vádja. Irta Benczédi Pál.
43. Berde Mózsá. (Történelmi arckép.) Irta P. Szentmártoni Kálmán.
44. A kereszténység válsága. Irta: Dr. Kovács Lajos.
45. Ertelem és érzelem a hit területén. Irta Dr. Gyulai Zoltán.

Lengyel Albert könyvnyomdája Kolozsvár, Bolyai-utca 7. Telefon : 11-58
Felelős vezető : Lengyel Albert,